

Νέες Κοινωνικές Ανάγκες, Κοινωνική Καινοτομία και Κοινωνικά Ευπαθείς Ομάδες: Η Περίπτωση των Ατόμων με Αναπηρίες (ΑμεΑ)

Διπλωματική Εργασία

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στην «Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία»

Νέες Κοινωνικές Ανάγκες, Κοινωνική Καινοτομία και Κοινωνικά Ευπαθείς

Ομάδες:

Η Περίπτωση των Ατόμων με Αναπηρίες (ΑμεΑ)

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	2
Πρόλογος και Ευχαριστίες	5
Περίληψη.....	6
Abstract	7
Εισαγωγή.....	8
Κεφάλαιο 1. Εννοιολογικά Θεμέλια	15
1.1. Άτομα με Αναπηρίες	15
1.2. Κοινωνικές Ανάγκες	15
1.3. Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία (ΚΑΟ)	16
1.4. ΚΑΟ και κοινωνική καινοτομία: σχέση και διάκριση.....	18
Κεφάλαιο 2. Νέες Κοινωνικές Ανάγκες για τα Άτομα με Αναπηρίες στον 21 ^ο Αιώνα.....	21
2.1. Δημογραφικοί και Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί	21
2.2. Τεχνολογία και προσβασιμότητα ως πεδίο κοινωνικής ανάγκης και παρέμβασης της ΚΑΟ	21
2.3. Δημόσιες Πολιτικές και Νέες Προκλήσεις στην Κοινωνική Πρόνοια	22
2.4. Πρόσθετα πεδία κοινωνικών αναγκών και όρια της ανάλυσης	23
Κεφάλαιο 3. ΚΑΟ, Νομικό Πλαίσιο και Εργασιακή Ένταξη των Ατόμων με Αναπηρίες	24
3.1. Εξέλιξη του Νομικού Πλαισίου για την Αναπηρία	24
3.1.1. Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών.....	24

3.1.2. Εθνική Νομοθεσία για τα Άτομα με Αναπηρίες	25
3.2. Νέα Εργασιακά Μοντέλα για την Κοινωνική Ένταξη και Συμπερίληψη	25
3.3. Κοινωνική Επιχειρηματικότητα ως Πεδίο της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας	28
3.3.1. Η Περίπτωση των Κοινωνικών Συνεταιριστικών Επιχειρήσεων	30
3.4. Προκλήσεις και Ευκαιρίες	32
Κεφάλαιο 4. Μεθοδολογία Έρευνας.....	35
4.1. Σκοπός και Ερευνητικά Ερωτήματα.....	35
4.2. Συστηματική Ανασκόπηση Βιβλιογραφίας	36
4.2.1. Βάσεις Δεδομένων	38
4.2.2. Λέξεις – Κλειδιά	39
4.2.3. Κριτήρια Επιλεξιμότητας και Αποκλεισμού	40
4.3. Διαδικασία Ανάλυσης	41
4.4 Περιορισμοί μελέτης	42
Κεφάλαιο 5. Αποτελέσματα Βιβλιογραφικής Ανασκόπησης	43
5.1. Διάγραμμα Ροής Prisma.2020	43
5.2. Συγκεντρωτικός Πίνακας Αποτελεσμάτων	45
Συμπεράσματα.....	9
Συζήτηση	14
Κριτική αποτίμηση των ορίων και των κινδύνων της ΚΑΟ.....	19

Προτάσεις.....	21
Βιβλιογραφία	24

Πρόλογος και Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο της ολοκλήρωσης του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών στην Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου. Το αντικείμενό της αφορά τον ρόλο της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας στην κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες, με έμφαση στους φορείς, στις πρακτικές και στις δυνατότητες παρέμβασης που αναπτύσσονται στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Οι σύγχρονες κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, οι μεταβολές στο κράτος πρόνοιας, οι ανισότητες στην αγορά εργασίας και τα επίμονα εμπόδια κοινωνικής συμμετοχής έχουν αναδείξει νέες ανάγκες για τα άτομα με αναπηρίες. Στο πλαίσιο αυτό, η Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία εξετάζεται ως πεδίο που μπορεί να συνδέσει τον κοινωνικό σκοπό με την οικονομική δραστηριότητα, τη συλλογική ωφέλεια και τη συμμετοχική οργάνωση. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι φορείς της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας, όπως οι κοινωνικές επιχειρήσεις, οι συνεταιρισμοί και οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης, μπορούν να συμβάλουν στην κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες. Η κοινωνική καινοτομία προσεγγίζεται ως επιμέρους πρακτική που μπορεί να αναπτύσσεται μέσα στο πλαίσιο της ΚΑΟ και όχι ως έννοια ταυτόσημη με αυτήν. Η εκπόνηση της εργασίας αποτέλεσε μια απαιτητική αλλά γόνιμη διαδικασία, καθώς συνέβαλε στην καλύτερη κατανόηση της σχέσης ανάμεσα στην κοινωνική οικονομία, την αναπηρία, την απασχόληση και την κοινωνική ένταξη.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εξετάζει τον ρόλο της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας στην κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Σκοπός της είναι να διερευνήσει πώς φορείς της ΚΑΟ, όπως οι κοινωνικές επιχειρήσεις, οι συνεταιρισμοί, οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης και οι οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας, μπορούν να συμβάλουν στην κάλυψη κοινωνικών αναγκών, στην πρόσβαση στην εργασία, στην παροχή υπηρεσιών υποστήριξης και στην ενίσχυση της συμμετοχής των ατόμων με αναπηρίες. Η κοινωνική καινοτομία δεν αντιμετωπίζεται ως έννοια ταυτόσημη με την ΚΑΟ, αλλά ως επιμέρους πρακτική ή διαδικασία που μπορεί να αναπτύσσεται μέσα σε φορείς κοινωνικής οικονομίας. Η μεθοδολογία βασίστηκε σε συστηματική βιβλιογραφική ανασκόπηση, με έμφαση σε μελέτες που συνδέουν την αναπηρία με την ΚΑΟ, την κοινωνική οικονομία, την κοινωνική επιχειρηματικότητα και την εργασιακή ένταξη. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η ΚΑΟ μπορεί να λειτουργήσει ως συμπληρωματικό πλαίσιο κοινωνικής παρέμβασης, ιδίως όταν συνδυάζει κοινωνικό σκοπό, συμμετοχική διακυβέρνηση, συλλογική ωφέλεια και σύνδεση με δημόσιες πολιτικές. Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι κοινωνικές επιχειρήσεις και οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης, καθώς μπορούν να δημιουργήσουν πιο προσβάσιμα και υποστηρικτικά εργασιακά περιβάλλοντα. Παράλληλα, η εργασία αναδεικνύει ότι η συμβολή της ΚΑΟ δεν είναι αυτονόητη, καθώς απαιτεί σταθερό θεσμικό πλαίσιο, χρηματοδότηση, αξιολόγηση κοινωνικού αντικτύπου και ουσιαστική συμμετοχή των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες.

Λέξεις-κλειδιά: Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία, κοινωνική οικονομία, κοινωνικές επιχειρήσεις, άτομα με αναπηρίες, εργασιακή ένταξη, κοινωνική καινοτομία.

Abstract

This paper examines the role of the Social and Solidarity Economy in the social and labour integration of people with disabilities in the European Union. Its aim is to explore how SSE actors, such as social enterprises, cooperatives, work integration enterprises and social economy organisations, can contribute to meeting social needs, accessing employment, providing support services and enhancing the participation of people with disabilities. Social innovation is not seen as a concept identical to SSE, but as a specific practice or process that can be developed within social economy actors. The methodology was based on a systematic literature review, with an emphasis on studies linking disability with SSE, the social economy, social entrepreneurship and labour integration. The results show that SSE can function as a complementary framework for social intervention, especially when it combines social purpose, participatory governance, collective benefit and linkages with public policies. Social enterprises and work inclusion enterprises are of particular importance, as they can create more accessible and supportive work environments. At the same time, the work highlights that the contribution of SSE is not self-evident, as it requires a stable institutional framework, funding, social impact assessment and meaningful participation of people with disabilities themselves.

Key words: Social and Solidarity Economy, social economy, social enterprises, people with disabilities, labor integration, social innovation.

Εισαγωγή

Η κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες αποτελεί ένα από τα βασικά ζητήματα που απασχολούν τις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες. Η αναπηρία δεν αφορά μόνο την ατομική κατάσταση ενός προσώπου, αλλά συνδέεται με κοινωνικά, θεσμικά, οικονομικά και περιβαλλοντικά εμπόδια που περιορίζουν την πρόσβαση στην εργασία, στην εκπαίδευση, στις υπηρεσίες, στην ανεξάρτητη διαβίωση και στη δημόσια συμμετοχή (Αγγελίδης, 2019; McKinney & Swartz, 2019). Παρά την πρόοδο που έχει σημειωθεί σε επίπεδο δικαιωμάτων και πολιτικών ένταξης, τα άτομα με αναπηρίες εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν υψηλότερο κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού, ανεργίας, φτώχειας και περιορισμένης συμμετοχής στην κοινωνική ζωή (Blanck, Brzinsky-Fay & Powell, 2025; Eurofound, 2025). Επομένως, το ζήτημα δεν μπορεί να προσεγγιστεί μόνο ως θέμα προστασίας ή φροντίδας, αλλά ως ζήτημα κοινωνικής δικαιοσύνης, εργασιακής συμμετοχής και αναδιαμόρφωσης των τρόπων με τους οποίους οργανώνονται οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις.

Η μετατόπιση από το ιατρικό στο κοινωνικό και δικαιωματικό μοντέλο της αναπηρίας έχει ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα εργασία. Το ιατρικό μοντέλο έδινε έμφαση στη βλάβη και στην ατομική αποκατάσταση, ενώ το κοινωνικό μοντέλο ανέδειξε ότι ο αποκλεισμός παράγεται κυρίως από μη προσβάσιμα περιβάλλοντα, στερεότυπα, θεσμικές δυσκολίες και ανισότητες στην πρόσβαση σε πόρους και ευκαιρίες (Αγγελίδης, 2019; McKinney & Swartz, 2019). Η δικαιωματική προσέγγιση ενίσχυσε ακόμη περισσότερο αυτή τη μετατόπιση, καθώς συνέδεσε την αναπηρία με την ισότητα, την αυτονομία, την προσβασιμότητα και τη συμμετοχή. Ωστόσο, η ύπαρξη θεσμικών δικαιωμάτων δεν σημαίνει ότι η κοινωνική και εργασιακή ένταξη επιτυγχάνεται αυτόματα. Αντίθετα, απαιτούνται οργανωμένες μορφές παρέμβασης που μπορούν να μετατρέψουν τις αρχές της ισότητας και της συμμετοχής σε πρακτικές δυνατότητες ένταξης.

Σε αυτό το πλαίσιο, η Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία (ΚΑΟ) αποτελεί κατάλληλο θεωρητικό και ερευνητικό πλαίσιο για την ανάλυση της ένταξης των ατόμων με αναπηρίες. Η ΚΑΟ αναφέρεται σε μορφές οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης που δίνουν προτεραιότητα στον κοινωνικό σκοπό, στη συλλογική ωφέλεια, στη δημοκρατική ή συμμετοχική διακυβέρνηση και στην κάλυψη κοινωνικών αναγκών αντί της κυριαρχίας του κέρδους (Laville, 2010; Defourny & Nyssens, 2017; European Commission, 2020; OECD, 2022). Οι φορείς της ΚΑΟ, όπως οι κοινωνικές επιχειρήσεις, οι συνεταιρισμοί, οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης και οι οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας, μπορούν να λειτουργήσουν ως ενδιάμεσοι χώροι ανάμεσα στο κράτος, την αγορά και την κοινωνία των πολιτών. Η σημασία τους είναι ιδιαίτερη στο πεδίο της αναπηρίας, επειδή μπορούν να συνδυάσουν απασχόληση, υποστήριξη, κατάρτιση, υπηρεσίες και συμμετοχικές πρακτικές με τρόπο που δεν περιορίζεται ούτε στη λογική της φιλανθρωπίας ούτε στη λογική της συμβατικής αγοράς.

Η εργασιακή ένταξη αποτελεί κεντρική διάσταση αυτής της συζήτησης. Η εργασία δεν είναι μόνο πηγή εισοδήματος, αλλά συνδέεται με την κοινωνική αναγνώριση, την αυτονομία, την καθημερινή συμμετοχή και την αίσθηση ότι το άτομο ανήκει σε ένα κοινωνικό και παραγωγικό πλαίσιο. Η βιβλιογραφία δείχνει ότι τα άτομα με αναπηρίες συχνά δεν εισέρχονται απλώς δυσκολότερα στην αγορά εργασίας, αλλά βιώνουν πιο ασταθείς και λιγότερο συμπεριληπτικές εργασιακές διαδρομές (Blanck, Brzinsky-Fay & Powell, 2025). Οι κοινωνικές επιχειρήσεις και οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης μπορούν να συμβάλουν σε αυτό το πεδίο, όταν δημιουργούν προσβάσιμα εργασιακά περιβάλλοντα, παρέχουν υποστήριξη και αναπτύσσουν πρακτικές που λαμβάνουν υπόψη τις ανάγκες και τις δυνατότητες των ίδιων των εργαζομένων με αναπηρίες (Buhariwala, Wilton & Evans, 2015; Olmedo et al., 2024).

Η ΚΑΟ είναι επίσης σημαντική επειδή επιτρέπει να συζητηθεί η ένταξη πέρα από το δίπολο κράτους και αγοράς. Το κράτος πρόνοιας παραμένει αναγκαίο για την προστασία των δικαιωμάτων, τη χρηματοδότηση υπηρεσιών και τη διασφάλιση θεσμικών εγγυήσεων. Ωστόσο, οι δημόσιες πολιτικές συχνά δυσκολεύονται να ανταποκριθούν σε σύνθετες, τοπικές και εξατομικευμένες ανάγκες, ιδίως όταν λειτουργούν με γραφειοκρατικές ή τυποποιημένες διαδικασίες (Eurofound, 2025; European Commission, 2025). Από την άλλη πλευρά, η αγορά εργασίας συχνά οργανώνεται με κριτήρια ανταγωνιστικότητας και παραγωγικότητας, τα οποία μπορούν να ενισχύσουν τον αποκλεισμό όταν δεν συνοδεύονται από προσαρμογές και υποστήριξη. Οι φορείς της ΚΑΟ μπορούν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά προς το κράτος και διαφορετικά από την αγορά, εφόσον συνδέουν την οικονομική δραστηριότητα με κοινωνική αποστολή, συμμετοχή και κοινωνική λογοδοσία (Laville, 2010; European Commission, 2020; OECD, 2022).

Στο ίδιο πεδίο πρέπει να αποσαφηνιστεί η σχέση της ΚΑΟ με την κοινωνική καινοτομία. Η κοινωνική καινοτομία αφορά νέες πρακτικές, υπηρεσίες, σχέσεις ή μορφές συνεργασίας που επιδιώκουν την κάλυψη κοινωνικών αναγκών και την παραγωγή κοινωνικής αξίας (Moulaert et al., 2013; Munares, Lucas, Ferri & Ferrando, 2023). Ωστόσο, δεν ταυτίζεται με την ΚΑΟ. Η ΚΑΟ είναι πεδίο κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης με φορείς, αρχές και θεσμικές μορφές, ενώ η κοινωνική καινοτομία είναι διαδικασία ή πρακτική που μπορεί να εμφανιστεί σε διαφορετικά περιβάλλοντα. Επομένως, μία παρέμβαση για τα άτομα με αναπηρίες δεν αποτελεί πρακτική ΚΑΟ μόνο επειδή είναι νέα ή κοινωνικά χρήσιμη. Για να ενταχθεί στο πεδίο της ΚΑΟ, πρέπει να συνδέεται με κοινωνικό σκοπό, συλλογική ωφέλεια, συμμετοχική ή κοινωνικά προσανατολισμένη λειτουργία και περιορισμό της κυριαρχίας του κέρδους (Defourny & Nyssens, 2017; European Commission, 2020; OECD, 2022).

Η παρούσα εργασία επιλέγει το ευρωπαϊκό πλαίσιο, επειδή η Ευρωπαϊκή Ένωση διαθέτει κοινές θεσμικές αναφορές για την αναπηρία, την κοινωνική ένταξη, την κοινωνική οικονομία και την απασχόληση. Ταυτόχρονα, τα κράτη μέλη παρουσιάζουν διαφορετικά μοντέλα πρόνοιας, διαφορετικές εργασιακές πολιτικές και διαφορετικούς βαθμούς ανάπτυξης της κοινωνικής οικονομίας, γεγονός που καθιστά τη βιβλιογραφική ανασκόπηση χρήσιμη για τη σύγκριση τάσεων, πρακτικών και περιορισμών. Η εργασία δεν επιδιώκει να παρουσιάσει την ΚΑΟ ως αυτόματη λύση για όλα τα προβλήματα ένταξης. Αντίθετα, εξετάζει κριτικά πού μπορεί να συμβάλει, ποιοι φορείς εμφανίζονται στη βιβλιογραφία, με ποιους μηχανισμούς υποστηρίζουν την ένταξη και ποιες προϋποθέσεις χρειάζονται για να είναι η συμβολή τους ουσιαστική.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση του ρόλου της ΚΑΟ στην κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες στην Ευρωπαϊκή Ένωση, μέσα από συστηματική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας. Ειδικότερα, εξετάζονται οι κοινωνικές ανάγκες που αναδεικνύονται ως πεδία παρέμβασης της ΚΑΟ, οι φορείς και οι πρακτικές που συνδέονται με την ένταξη, οι τρόποι με τους οποίους οι φορείς αυτοί συμβάλλουν στην απασχόληση, στις υπηρεσίες, στη συμμετοχή και στην ενδυνάμωση, καθώς και τα όρια της σχέσης ανάμεσα στην ΚΑΟ και την κοινωνική καινοτομία. Η εργασία εστιάζει επίσης στις προϋποθέσεις και στους περιορισμούς που επηρεάζουν την αποτελεσματικότητα των σχετικών παρεμβάσεων, όπως η θεσμική στήριξη, η χρηματοδότηση, η αξιολόγηση κοινωνικού αντικτύπου και η συμμετοχή των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες.

Με βάση τον σκοπό αυτό, η εργασία καθοδηγείται από πέντε ερευνητικά ερωτήματα. Πρώτον, ποιες κοινωνικές ανάγκες των ατόμων με αναπηρίες στην Ευρωπαϊκή Ένωση αναδεικνύονται στη βιβλιογραφία ως πεδία παρέμβασης της ΚΑΟ; Δεύτερον, ποιοι φορείς και ποιες μορφές της ΚΑΟ εμφανίζονται στη βιβλιογραφία σε σχέση με την κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με

αναπηρίες; Τρίτον, με ποιους τρόπους οι φορείς και οι πρακτικές της ΚΑΟ συμβάλλουν στην απασχόληση, στην πρόσβαση σε υπηρεσίες, στη συμμετοχή και στην ενδυνάμωση των ατόμων με αναπηρίες; Τέταρτον, πώς διαφοροποιείται η ΚΑΟ από γενικές πρακτικές κοινωνικής καινοτομίας στο πεδίο της αναπηρίας; Πέμπτον, ποιες προϋποθέσεις και ποιοι περιορισμοί αναδεικνύονται στη βιβλιογραφία για την αποτελεσματική συμβολή της ΚΑΟ στην ένταξη των ατόμων με αναπηρίες;

Τα προσδοκώμενα αποτελέσματα της εργασίας αφορούν την αποσαφήνιση της συμβολής της ΚΑΟ στην ένταξη των ατόμων με αναπηρίες και τη διάκριση των πρακτικών ΚΑΟ από γενικές κοινωνικές καινοτομίες ή δημόσιες πολιτικές. Αναμένεται να αναδειχθεί ότι οι κοινωνικές επιχειρήσεις, οι συνεταιρισμοί, οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης και οι οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας μπορούν να συμβάλουν ουσιαστικά όταν λειτουργούν με σαφή κοινωνικό σκοπό, συμμετοχική λογική και σύνδεση με δημόσιες πολιτικές. Παράλληλα, αναμένεται να φανεί ότι η αποτελεσματικότητα της ΚΑΟ δεν είναι δεδομένη, αλλά εξαρτάται από πόρους, θεσμική αναγνώριση, συνεργασίες, αξιολόγηση και ενεργό συμμετοχή των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες (Knevel, Wilken & Schippers, 2022; Mira-Aladrén, Martín-Peña & Gil-Lacruz, 2024).

Η συμμετοχή των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες αποτελεί βασικό κριτήριο για την αξιολόγηση των πρακτικών ένταξης. Στο πεδίο της ΚΑΟ, η συμμετοχή δεν νοείται μόνο ως πρόσβαση σε μια υπηρεσία ή ως απλή λήψη υποστήριξης, αλλά ως δυνατότητα συνδιαμόρφωσης των αποφάσεων, των εργασιακών σχέσεων και των παρεμβάσεων που αφορούν άμεσα τους ωφελούμενους. Η βιβλιογραφία για τη συμπαραγωγή και τη συμμετοχική έρευνα δείχνει ότι οι παρεμβάσεις είναι πιο ουσιαστικές όταν τα άτομα με αναπηρίες δεν αντιμετωπίζονται ως παθητικοί αποδέκτες, αλλά ως φορείς γνώσης και εμπειρίας (Knevel, Wilken & Schippers, 2022). Αυτή η διάσταση είναι κρίσιμη, επειδή διαφοροποιεί τις πρακτικές ΚΑΟ από πιο ιεραρχικές ή τεχνοκρατικές μορφές κοινωνικής παρέμβασης.

Η μεθοδολογική επιλογή της συστηματικής βιβλιογραφικής ανασκόπησης ανταποκρίνεται στην ανάγκη να συγκεντρωθεί και να οργανωθεί η υπάρχουσα γνώση γύρω από ένα πεδίο που παραμένει διάσπαρτο σε διαφορετικές επιστημονικές συζητήσεις. Οι μελέτες για την αναπηρία, την κοινωνική οικονομία, την κοινωνική επιχειρηματικότητα, τις επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης και την κοινωνική καινοτομία δεν συγκροτούν πάντα ένα ενιαίο σώμα βιβλιογραφίας. Για τον λόγο αυτό, η συστηματική ανασκόπηση επιτρέπει όχι μόνο την καταγραφή των σχετικών μελετών, αλλά και την ταξινόμησή τους με βάση τη σχέση τους με την ΚΑΟ, τους φορείς που εξετάζουν, τα πεδία παρέμβασης και τους περιορισμούς που αναδεικνύουν. Με αυτόν τον τρόπο, η εργασία επιδιώκει να προσφέρει μια πιο καθαρή εικόνα για το πότε μια παρέμβαση ανήκει πράγματι στο πεδίο της ΚΑΟ και πότε αποτελεί γενικότερη κοινωνική ή πολιτική πρωτοβουλία.

Η εργασία οργανώνεται σε πέντε βασικά κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει τα εννοιολογικά θεμέλια της αναπηρίας, των κοινωνικών αναγκών, της ΚΑΟ και της διάκρισης ανάμεσα στην ΚΑΟ και την κοινωνική καινοτομία. Το δεύτερο κεφάλαιο εξετάζει τις νέες κοινωνικές ανάγκες των ατόμων με αναπηρίες στον 21ο αιώνα, με έμφαση στην απασχόληση, στην προσβασιμότητα, στην ανεξάρτητη διαβίωση, στις δημόσιες πολιτικές και στα πρόσθετα πεδία κοινωνικής υποστήριξης. Το τρίτο κεφάλαιο αναλύει το νομικό και εργασιακό πλαίσιο, καθώς και τη σχέση της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, των συνεταιρισμών και των επιχειρήσεων εργασιακής ένταξης με την ΚΑΟ. Το τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζει τη μεθοδολογία της συστηματικής βιβλιογραφικής ανασκόπησης, τα ερευνητικά ερωτήματα, τις λέξεις-κλειδιά, τα κριτήρια επιλογής και τη διαδικασία ανάλυσης. Το πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζει τα αποτελέσματα της ανασκόπησης, ενώ η Συζήτηση, τα Συμπεράσματα και οι Προτάσεις συνδέουν τα ευρήματα με τη βιβλιογραφία, τα ερευνητικά ερωτήματα και τις δυνατότητες μελλοντικής έρευνας.

Κεφάλαιο 1. Εννοιολογικά Θεμέλια

1.1. Άτομα με Αναπηρίες

Η έννοια της αναπηρίας έχει μετατοπιστεί από το ιατρικό και αποκαταστατικό μοντέλο προς το κοινωνικό και δικαιωματικό μοντέλο. Στο ιατρικό μοντέλο, η αναπηρία γινόταν κυρίως αντιληπτή ως ατομική βλάβη ή έλλειμμα, ενώ το κοινωνικό μοντέλο ανέδειξε ότι ο αποκλεισμός παράγεται μέσα από εμπόδια στο περιβάλλον, στην εργασία, στις υπηρεσίες και στις κοινωνικές σχέσεις (Αγγελίδης, 2019; Finkelstein & Finkelstein, 2019). Η Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες ενίσχυσε αυτή τη μετατόπιση, καθώς προσέγγισε τα άτομα με αναπηρίες ως φορείς δικαιωμάτων και όχι ως παθητικούς αποδέκτες φροντίδας (McKinney & Swartz, 2019). Επομένως, η αναπηρία δεν εξετάζεται εδώ ως ατομικό πρόβλημα, αλλά ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο άτομο και στα κοινωνικά, θεσμικά και εργασιακά εμπόδια που περιορίζουν τη συμμετοχή του.

Για την παρούσα εργασία, αυτή η κατανόηση της αναπηρίας λειτουργεί ως αναγκαίο υπόβαθρο για τη σύνδεση με την ΚΑΟ. Εφόσον τα εμπόδια δεν είναι μόνο ατομικά, η ένταξη δεν μπορεί να περιοριστεί σε παροχές προστασίας ή σε ατομική προσαρμογή. Χρειάζονται οργανωμένες μορφές κοινωνικής και εργασιακής παρέμβασης, οι οποίες μπορούν να συνδέσουν την υποστήριξη με την εργασία, τη συμμετοχή και τη συλλογική ωφέλεια. Σε αυτό το σημείο αποκτούν σημασία οι κοινωνικές επιχειρήσεις, οι συνεταιρισμοί, οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης και οι οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας, καθώς μπορούν να λειτουργήσουν ως φορείς ένταξης μέσα στο πλαίσιο της ΚΑΟ.

1.2. Κοινωνικές Ανάγκες

Οι κοινωνικές ανάγκες συνδέονται με τις υλικές, θεσμικές και σχεσιακές συνθήκες που επιτρέπουν στα άτομα και στις κοινωνικές ομάδες να ζουν με αξιοπρέπεια και συμμετοχή στην

κοινότητα (Doyal & Gough, 1991). Για τα άτομα με αναπηρίες, οι ανάγκες αυτές αφορούν κυρίως την πρόσβαση στην εργασία, στην εκπαίδευση, στις υπηρεσίες, στην προσβασιμότητα, στην ανεξάρτητη διαβίωση και στην κοινωνική συμμετοχή. Οι ανάγκες αυτές δεν είναι ουδέτερες ή σταθερές, αλλά επηρεάζονται από το κοινωνικό πλαίσιο, τις δημόσιες πολιτικές, την αγορά εργασίας και τον βαθμό συμμετοχής των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες στον ορισμό των ζητημάτων που τα αφορούν (Tarvainen, 2020; Oberoi, Halsall & Snowden, 2021).

Στην παρούσα εργασία, οι κοινωνικές ανάγκες δεν εξετάζονται ως γενική κοινωνιολογική κατηγορία, αλλά ως πεδία στα οποία μπορεί να αναπτυχθεί δράση της ΚΑΟ. Η ΚΑΟ μπορεί να απαντήσει σε ανεκπλήρωτες ανάγκες όταν οι κρατικοί μηχανισμοί και η αγορά δεν παρέχουν επαρκείς ή προσβάσιμες λύσεις για ομάδες που αντιμετωπίζουν αποκλεισμό (Laville, 2010; European Commission, 2020). Η σημασία της βρίσκεται στο ότι οργανώνει την κάλυψη αναγκών μέσα από συλλογικές, συμμετοχικές και κοινωνικά προσανατολισμένες μορφές δράσης. Επομένως, η συζήτηση για τις κοινωνικές ανάγκες οδηγεί άμεσα στο ερώτημα ποιοι φορείς ΚΑΟ μπορούν να ανταποκριθούν σε αυτές και υπό ποιες προϋποθέσεις.

1.3. Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία (ΚΑΟ)

Η Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία (ΚΑΟ) αποτελεί διακριτό πεδίο οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, το οποίο αναπτύσσεται ανάμεσα στο κράτος, την αγορά και την κοινωνία των πολιτών, με βασικό προσανατολισμό την κάλυψη κοινωνικών αναγκών, τη συλλογική δράση και την παραγωγή κοινωνικής αξίας (Laville, 2010; European Commission, 2020; OECD, 2022). Σε αντίθεση με τις συμβατικές μορφές οικονομικής δραστηριότητας, όπου το κέρδος αποτελεί τον κυρίαρχο σκοπό, η ΚΑΟ δίνει προτεραιότητα στον κοινωνικό σκοπό, στη συλλογική ωφέλεια και στη συμμετοχή των εμπλεκόμενων μερών στη λήψη αποφάσεων (Laville, 2010; Defourny & Nyssens, 2017). Επομένως, η

ΚΑΟ δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως γενική μορφή φιλανθρωπίας ή ως απλή συμπληρωματική κοινωνική πολιτική, αλλά ως οργανωμένο πεδίο οικονομικών δραστηριοτήτων που επιδιώκουν κοινωνικά αποτελέσματα μέσα από συλλογικές, συμμετοχικές και συχνά μη κερδοσκοπικές ή περιορισμένα κερδοσκοπικές μορφές λειτουργίας.

Βασικές αρχές της ΚΑΟ είναι η προτεραιότητα του ανθρώπου και της κοινωνικής ανάγκης έναντι του κεφαλαίου, η δημοκρατική ή συμμετοχική διακυβέρνηση, η συλλογική ωφέλεια, η επανεπένδυση μέρους του πλεονάσματος στον κοινωνικό σκοπό και η σύνδεση της οικονομικής δραστηριότητας με την κοινωνική συνοχή (European Commission, 2020; OECD, 2022). Οι αρχές αυτές διαφοροποιούν την ΚΑΟ τόσο από την καθαρά ιδιωτική επιχειρηματικότητα όσο και από τις παραδοσιακές κρατικές παρεμβάσεις, καθώς οι φορείς της επιδιώκουν να συνδυάσουν οικονομική βιωσιμότητα και κοινωνική αποστολή (Defourny & Nyssens, 2017). Η ΚΑΟ συγκροτείται, συνεπώς, ως πεδίο στο οποίο η οικονομική δραστηριότητα δεν αποσυνδέεται από τις κοινωνικές σχέσεις, αλλά οργανώνεται με βάση την αλληλεγγύη, τη συνεργασία και την κοινωνική λογοδοσία.

Οι φορείς της ΚΑΟ περιλαμβάνουν κοινωνικές επιχειρήσεις, συνεταιρισμούς, ενώσεις, οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης, οι οποίες διαφοροποιούνται ως προς τη νομική μορφή, τον τρόπο χρηματοδότησης και τους μηχανισμούς διακυβέρνησης (Defourny & Nyssens, 2017; European Commission, 2020; OECD, 2022). Ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα εργασία έχουν οι κοινωνικές επιχειρήσεις και οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης, καθώς η σχετική βιβλιογραφία τις προσεγγίζει ως φορείς που μπορούν να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας, υπηρεσίες υποστήριξης και συμμετοχικά περιβάλλοντα για ομάδες που αντιμετωπίζουν εμπόδια πρόσβασης στην αγορά εργασίας, μεταξύ των οποίων και τα άτομα με αναπηρίες (Buhariwala, Wilton & Evans, 2015; Olmedo, Ruiz-Rivera, O'Shaughnessy & Chatzichristos, 2024).

Στο πεδίο της αναπηρίας, η ΚΑΟ αποτελεί κατάλληλο πλαίσιο ανάλυσης, επειδή η κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες δεν αφορά μόνο την πρόσβαση σε παροχές ή υπηρεσίες, αλλά και τη συμμετοχή στην εργασία, στη συλλογική δράση, στη λήψη αποφάσεων και στην κοινωνική ζωή. Οι φορείς της ΚΑΟ μπορούν να λειτουργήσουν ως ενδιάμεσοι χώροι ανάμεσα στο κράτος πρόνοιας και την αγορά εργασίας, προσφέροντας μορφές απασχόλησης, κατάρτισης, υποστήριξης και κοινωνικής συμμετοχής που δεν περιορίζονται στη λογική της προστασίας, αλλά συνδέονται με την ενεργό ένταξη (European Commission, 2020; OECD, 2022). Με αυτή την έννοια, η παρούσα εργασία εξετάζει την ΚΑΟ ως βασικό θεωρητικό και ερευνητικό πλαίσιο για την κατανόηση των πρακτικών που επιδιώκουν την κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες.

1.4. ΚΑΟ και κοινωνική καινοτομία: σχέση και διάκριση

Η κοινωνική καινοτομία συνδέεται με την ανάπτυξη νέων πρακτικών, υπηρεσιών, οργανωτικών μορφών ή σχέσεων συνεργασίας που επιδιώκουν την αποτελεσματικότερη κάλυψη κοινωνικών αναγκών και τη δημιουργία κοινωνικής αξίας (Moulaert et al., 2013; Munares, Lucas, Ferri & Ferrando, 2023; Mion, Baratta, Bonfanti & Baroni, 2022). Ωστόσο, η κοινωνική καινοτομία δεν ταυτίζεται με την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία. Η ΚΑΟ είναι πεδίο κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης, με συγκεκριμένους φορείς, αρχές, θεσμικές μορφές και τρόπους διακυβέρνησης, ενώ η κοινωνική καινοτομία είναι διαδικασία ή πρακτική που μπορεί να εμφανιστεί σε διαφορετικά περιβάλλοντα, όπως δημόσιες πολιτικές, ιδιωτικές επιχειρήσεις, οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών ή φορείς της ΚΑΟ.

Η διάκριση αυτή είναι κρίσιμη για την αναλυτική ακρίβεια της παρούσας εργασίας. Μία δημόσια πολιτική για την αναπηρία, μία τεχνολογική εφαρμογή προσβασιμότητας ή ένα πρόγραμμα εταιρικής ένταξης μπορεί να είναι κοινωνικά καινοτόμο, αλλά δεν αποτελεί αυτομάτως πρακτική ΚΑΟ. Για να ενταχθεί μια πρακτική στο πεδίο της ΚΑΟ, πρέπει να συνδέεται με φορείς ή αρχές της ΚΑΟ,

όπως ο κοινωνικός σκοπός, η συλλογική ή συμμετοχική διακυβέρνηση, η κοινωνική λογοδοσία, η μη κυριαρχία του κέρδους και η συλλογική ωφέλεια (Laville, 2010; Defourny & Nyssens, 2017; European Commission, 2020; OECD, 2022). Επομένως, η κοινωνική καινοτομία μπορεί να αποτελεί εργαλείο ή αποτέλεσμα της ΚΑΟ, αλλά δεν αποτελεί από μόνη της ΚΑΟ.

Στην παρούσα εργασία, η κοινωνική καινοτομία χρησιμοποιείται μόνο ως επιμέρους αναλυτική έννοια, δηλαδή ως τρόπος με τον οποίο φορείς ή πρακτικές της ΚΑΟ μπορούν να ανταποκριθούν σε κοινωνικές ανάγκες των ατόμων με αναπηρίες. Η έμφαση δεν δίνεται γενικά σε κάθε καινοτόμα κοινωνική παρέμβαση, αλλά κυρίως σε εκείνες τις παρεμβάσεις που συνδέονται με κοινωνικές επιχειρήσεις, συνεταιρισμούς, επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης, συμμετοχικές μορφές οργάνωσης και συλλογικές πρακτικές κοινωνικής ωφέλειας. Με αυτόν τον τρόπο αποφεύγεται η σύγχυση ανάμεσα στην ΚΑΟ και την κοινωνική καινοτομία και διατηρείται σαφής η κατεύθυνση της εργασίας προς το πεδίο της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας.

Για τους σκοπούς της παρούσας εργασίας, η ΚΑΟ αποτελεί το κύριο θεωρητικό και αναλυτικό πλαίσιο. Το κοινωνικό και δικαιωματικό μοντέλο της αναπηρίας αξιοποιείται ως υποστηρικτικό υπόβαθρο, επειδή βοηθά να κατανοηθούν τα κοινωνικά, θεσμικά και εργασιακά εμπόδια που αντιμετωπίζουν τα άτομα με αναπηρίες. Οι δημόσιες πολιτικές και το νομικό πλαίσιο εξετάζονται επίσης υποστηρικτικά, ως περιβάλλον μέσα στο οποίο μπορούν να αναπτυχθούν ή να περιοριστούν οι φορείς της ΚΑΟ. Αντίστοιχα, η κοινωνική καινοτομία χρησιμοποιείται μόνο ως επιμέρους έννοια που περιγράφει νέες πρακτικές ή διαδικασίες, όταν αυτές συνδέονται με φορείς ΚΑΟ, κοινωνικό σκοπό, συλλογική ωφέλεια, συμμετοχική διακυβέρνηση και περιορισμό της κυριαρχίας του κέρδους. Με αυτή την ιεράρχηση αποφεύγεται η παράλληλη χρήση πολλών ισότιμων θεωρητικών πλαισίων και διατηρείται σαφές ότι το κέντρο βάρους της ανάλυσης είναι η Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία.

Κεφάλαιο 2. Νέες Κοινωνικές Ανάγκες για τα Άτομα με Αναπηρίες στον 21^ο

Αιώνα

2.1. Δημογραφικοί και Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί

Οι δημογραφικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί του 21ου αιώνα επηρεάζουν τις ανάγκες των ατόμων με αναπηρίες, επειδή μεταβάλλουν τις μορφές φροντίδας, απασχόλησης, κοινωνικής συμμετοχής και ανεξάρτητης διαβίωσης. Η γήρανση του πληθυσμού, η αύξηση των χρόνιων παθήσεων, η επισφάλεια στην εργασία και οι αλλαγές στις οικογενειακές δομές δημιουργούν νέες συνθήκες κοινωνικής ευαλωτότητας (Subramaniam et al., 2020; Taylor et al., 2023). Οι αλλαγές αυτές δείχνουν ότι η ένταξη των ατόμων με αναπηρίες δεν μπορεί να στηριχθεί μόνο σε ατομικές λύσεις ή σε γενικές δημόσιες παροχές. Χρειάζονται φορείς που μπορούν να συνδέσουν την τοπική υποστήριξη, την εργασία, τη φροντίδα και τη συμμετοχή, όπως οι κοινωνικές επιχειρήσεις, οι συνεταιρισμοί και οι οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας.

2.2. Τεχνολογία και προσβασιμότητα ως πεδίο κοινωνικής ανάγκης και παρέμβασης της

ΚΑΟ

Η τεχνολογία και η προσβασιμότητα αποτελούν σημαντικές κοινωνικές ανάγκες για τα άτομα με αναπηρίες, επειδή επηρεάζουν την εργασία, την εκπαίδευση, την επικοινωνία, τη μετακίνηση και την καθημερινή συμμετοχή. Ωστόσο, η τεχνολογία δεν είναι από μόνη της συμπεριληπτική, καθώς μπορεί να δημιουργήσει νέες ανισότητες όταν δεν συνοδεύεται από κατάρτιση, υποστήριξη, προσβάσιμες υποδομές και συμμετοχικό σχεδιασμό (Tarvainen, 2020; Marinaci et al., 2023). Για τον λόγο αυτό, στην παρούσα εργασία η τεχνολογία δεν εξετάζεται ως αυτόνομη κοινωνική καινοτομία, αλλά ως μέσο που αποκτά κοινωνική σημασία μόνο όταν μειώνει πραγματικά τα εμπόδια αποκλεισμού.

Η σύνδεση με την ΚΑΟ προκύπτει όταν οι ανάγκες τεχνολογικής προσβασιμότητας οργανώνονται μέσα από φορείς με κοινωνικό σκοπό, συλλογική ωφέλεια και συμμετοχική λογική. Κοινωνικές επιχειρήσεις, συνεταιρισμοί, οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας και επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης μπορούν να στηρίζουν υπηρεσίες ψηφιακής κατάρτισης, τεχνικής υποστήριξης, προσβάσιμης επικοινωνίας ή υποστηρικτικών τεχνολογιών, εφόσον αυτές δεν λειτουργούν μόνο εμπορικά ή αποσπασματικά (European Commission, 2020; OECD, 2022). Έτσι, η τεχνολογία συνδέεται με την ΚΑΟ μόνο όταν εντάσσεται σε ευρύτερα κοινωνικά και συμμετοχικά πλαίσια ένταξης.

2.3. Δημόσιες Πολιτικές και Νέες Προκλήσεις στην Κοινωνική Πρόνοια

Οι δημόσιες πολιτικές για την αναπηρία έχουν μετατοπιστεί από μοντέλα προστασίας προς προσεγγίσεις που βασίζονται στα ανθρώπινα δικαιώματα, στην ισότητα, στην προσβασιμότητα και στη συμμετοχή. Παρ' όλα αυτά, η θεσμική αναγνώριση των δικαιωμάτων δεν αρκεί από μόνη της, επειδή η εφαρμογή τους εξαρτάται από τη χρηματοδότηση, τη διοικητική επάρκεια, τις προσβάσιμες υπηρεσίες και τη δυνατότητα ουσιαστικής συμμετοχής των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες (Αγγελίδης, 2019). Οι οικονομικές κρίσεις, η πανδημία και οι αλλαγές στην αγορά εργασίας ανέδειξαν ότι πολλά συστήματα πρόνοιας δυσκολεύονται να ανταποκριθούν σε σύνθετες και τοπικά διαφοροποιημένες ανάγκες.

Σε αυτό το πλαίσιο, η ΚΑΟ μπορεί να λειτουργήσει συμπληρωματικά προς τις δημόσιες πολιτικές, αλλά όχι ως υποκατάστατο του κράτους πρόνοιας. Οι συνεργασίες μεταξύ δημόσιων φορέων, κοινωνικών επιχειρήσεων, συνεταιρισμών και οργανώσεων κοινωνικής οικονομίας μπορούν να στηρίζουν υπηρεσίες φροντίδας, εργασιακής ένταξης και κοινοτικής υποστήριξης, μόνο όταν συνοδεύονται από θεσμική στήριξη, κοινωνική λογοδοσία και επαρκείς πόρους (Laville, 2010; European Commission, 2020; OECD, 2022). Επομένως, οι δημόσιες πολιτικές εξετάζονται εδώ ως περιβάλλον που μπορεί να ενισχύσει ή να περιορίσει τη δράση των φορέων ΚΑΟ.

2.4. Πρόσθετα πεδία κοινωνικών αναγκών και όρια της ανάλυσης

Πέρα από την απασχόληση, την προσβασιμότητα και την κοινοτική φροντίδα, η βιβλιογραφία αναδεικνύει πρόσθετες ανάγκες που σχετίζονται με την ψυχική υποστήριξη, την πολιτιστική συμμετοχή, την προσβάσιμη στέγαση, την ψηφιακή ένταξη και την κοινωνική αναγνώριση των ατόμων με αναπηρίες. Οι ανάγκες αυτές είναι σημαντικές, αλλά στην παρούσα εργασία δεν αναλύονται ως ανεξάρτητα πεδία κοινωνικής πολιτικής. Εξετάζονται μόνο στον βαθμό που μπορούν να συνδεθούν με φορείς και πρακτικές της ΚΑΟ, όπως κοινωνικές επιχειρήσεις, συνεταιρισμούς, οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας και συμμετοχικές υπηρεσίες υποστήριξης.

Με αυτή την οριοθέτηση αποφεύγεται η υπερβολικά γενική παρουσίαση κάθε κοινωνικής ανάγκης ως πεδίου ΚΑΟ. Η πολιτιστική συμμετοχή, η ψυχική υποστήριξη ή η ψηφιακή ένταξη συνδέονται με την ΚΑΟ μόνο όταν οργανώνονται με κοινωνικό σκοπό, συλλογική ωφέλεια, συμμετοχική λογική και ενεργό εμπλοκή των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες (Conradie, Herregodts, De Marez & Saldien, 2017; Klint, Kallstrom & Farias, 2023). Το κύριο ερώτημα δεν είναι γενικά ποιες ανάγκες υπάρχουν, αλλά ποιες από αυτές μπορούν να αντιμετωπιστούν μέσα από φορείς ΚΑΟ και με ποιες θεσμικές και οργανωτικές προϋποθέσεις.

Κεφάλαιο 3. ΚΑΟ, Νομικό Πλαίσιο και Εργασιακή Ένταξη των Ατόμων με Αναπηρίες

3.1. Εξέλιξη του Νομικού Πλαισίου για την Αναπηρία

Το νομικό πλαίσιο για την αναπηρία έχει μετατοπιστεί από μοντέλα προστασίας και αποκατάστασης προς προσεγγίσεις που βασίζονται στα ανθρώπινα δικαιώματα, στις ίσες ευκαιρίες και στην κοινωνική συμμετοχή. Η μετατόπιση αυτή είναι σημαντική, επειδή αναγνωρίζει ότι τα άτομα με αναπηρίες δεν είναι παθητικοί αποδέκτες πρόνοιας, αλλά φορείς δικαιωμάτων που πρέπει να έχουν πρόσβαση στην εργασία, στην εκπαίδευση, στις υπηρεσίες και στη δημόσια ζωή (Tarvainen, 2020; Αγγελίδης, 2019). Για την παρούσα εργασία, το νομικό πλαίσιο δεν αναλύεται ως αυτόνομο νομικό αντικείμενο, αλλά ως θεσμικό περιβάλλον που επηρεάζει τη δράση των φορέων ΚΑΟ. Οι νόμοι κατά των διακρίσεων, οι εύλογες προσαρμογές και οι πολιτικές προσβασιμότητας δημιουργούν προϋποθέσεις μέσα στις οποίες μπορούν να λειτουργήσουν κοινωνικές επιχειρήσεις, συνεταιρισμοί και επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης

3.1.1. Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών

Η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες αποτελεί βασικό διεθνές πλαίσιο για την αναγνώριση της αναπηρίας ως ζητήματος ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η σημασία της βρίσκεται στο ότι θεμελιώνει αρχές όπως η αυτονομία, η μη διάκριση, η πλήρης συμμετοχή, η προσβασιμότητα, η ισότητα ευκαιριών και η ανεξάρτητη διαβίωση (Αγγελίδης, 2019). Η σύνδεση με την ΚΑΟ προκύπτει όταν οι φορείς κοινωνικής οικονομίας συμβάλλουν στην πρακτική εφαρμογή αυτών των δικαιωμάτων μέσα από προσβάσιμη απασχόληση, κοινοτική υποστήριξη και συμμετοχικά περιβάλλοντα λήψης αποφάσεων. Επομένως, η Σύμβαση αξιοποιείται εδώ ως

δικαιωματικό υπόβαθρο που εξηγεί γιατί η ΚΑΟ μπορεί να λειτουργήσει συμπληρωματικά προς τη δημόσια πολιτική και όχι ως υποκατάστατό της.

3.1.2. Εθνική Νομοθεσία για τα Άτομα με Αναπηρίες

Η ελληνική νομοθεσία για τα άτομα με αναπηρία έχει επηρεαστεί από τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών και από τις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ισότητα, την προσβασιμότητα και την απαγόρευση των διακρίσεων. Η κύρωση της Σύμβασης με τον Νόμο 4074/2012, οι νόμοι κατά των διακρίσεων και το Εθνικό Σχέδιο Δράσης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες συγκροτούν ένα θεσμικό πλαίσιο που ενισχύει την ισότητα και τη συμμετοχή (Αγγελίδης, 2019; Χουχούλη, Αθανασιάδου & Γεωργάκα, 2020). Στην παρούσα εργασία, η εθνική νομοθεσία εξετάζεται κυρίως ως περιβάλλον που μπορεί να στηρίξει ή να περιορίσει τη δράση της ΚΑΟ στο πεδίο της αναπηρίας. Με αυτή την έννοια, η νομοθεσία συνδέεται με την ανάγκη για φορείς ΚΑΟ που συμβάλλουν στην εργασιακή ένταξη, στη συμμετοχή και στην ενδυνάμωση, υπό την προϋπόθεση ότι λειτουργούν με δημόσια στήριξη, κοινωνική λογοδοσία και σαφείς μηχανισμούς προστασίας δικαιωμάτων.

3.2. Νέα Εργασιακά Μοντέλα για την Κοινωνική Ένταξη και Συμπερίληψη

Οι οικονομικές και τεχνολογικές αλλαγές του 21ου αιώνα έχουν μεταμορφώσει ριζικά τη δομή της απασχόλησης, δημιουργώντας νέα μοντέλα εργασίας που αναδιαμορφώνουν τις ευκαιρίες ένταξης για τα άτομα με αναπηρίες. Η ψηφιακή οικονομία, ο αυτοματισμός, η τηλεργασία όπως κι οι ευέλικτες ρυθμίσεις απασχόλησης έχουν εισαγάγει τόσο δυνατότητες ένταξης όσο και κινδύνους επισφαλούς απασχόλησης. Σε αυτό το πλαίσιο, η συμπεριληπτική εργασία επαναπροσδιορίζεται ως θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα και ως ουσιαστική διάσταση κοινωνικής και οικονομικής συμμετοχής. Το παράδειγμα της αξιοπρεπούς εργασίας, που προωθείται από τη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας αποτελεί το πιο σχετικό πλαίσιο. Αυτή η έννοια, η οποία ενσωματώνει την παραγωγική απασχόληση, τα εργασιακά

δικαιώματα, και την κοινωνική προστασία και τον κοινωνικό διάλογο, εφαρμόζεται στα άτομα με αναπηρίες ως μια προϋπόθεση για την πλήρη συμμετοχή τους στη σύγχρονη αγορά εργασίας. Σύμφωνα με τους Roullet – Carbonneau et al. (2018) οι οργανισμοί πρέπει να προσαρμόσουν τις θεσμικές δομές και τις κουλτούρες τους για να εξαλείψουν τα εμπόδια που εμποδίζουν την ισότιμη συμμετοχή.

Η εξέλιξη του μοντέλου της παραγωγής προς οικονομίες βασισμένες στη γνώση έχει δημιουργήσει ευκαιρίες για απασχόληση σε ψηφιακούς και τεχνολογικούς τομείς, όπου η παραγωγικότητα εξαρτάται λιγότερο από τη σωματική δύναμη και περισσότερο από το γνωστικό κεφάλαιο. Ωστόσο, όπως επίσης έχει προειδοποιήσει ο Tarvainen (2020), η πόλωση της αγοράς εργασίας μπορεί να αναπαράγει ανισότητες εάν δεν θεσπιστούν πολιτικές για την ψηφιακή προσβασιμότητα και τη συνεχή κατάρτιση. Ο τεχνολογικός γραμματισμός και τα προγράμματα κατάρτισης χωρίς αποκλεισμούς αποτελούν, επομένως, βασικά μέσα για την προώθηση των ίσων ευκαιριών.

Η τηλεργασία και οι υβριδικές ρυθμίσεις εργασίας έχουν αποκτήσει και ιδιαίτερη σημασία μετά την πανδημία, προσφέροντας σε πολλά άτομα με αναπηρίες την ευκαιρία να έχουν την ισότιμη πρόσβαση στην απασχόληση χωρίς τους περιορισμούς της φυσικής μετακίνησης. Ωστόσο, η πραγματική ένταξη εξαρτάται σημαντικά κι από την προσβασιμότητα των ψηφιακών πλατφορμών, την παροχή τεχνολογικών προσαρμογών και τη νομική αναγνώριση της τηλεργασίας ως νόμιμης μορφής απασχόλησης. Επομένως, οι πολιτικές ένταξης στην εργασία πρέπει να εγγυώνται μια ισορροπία μεταξύ ευελιξίας και προστασίας, αποτρέποντας την τηλεργασία από το να γίνει μηχανισμός απομόνωσης (Finkelstein & Gross, 2024).

Το *συμπεριληπτικό επιχειρηματικό μοντέλο* το οποίο καθοδηγείται από τη *προσέγγιση της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης*, έχει επίσης αποκτήσει εξέχουσα θέση. Οι Porter και Kramer (2011) προτείνουν την έννοια της «κοινής αξίας», η οποία προωθεί τις επιχειρηματικές στρατηγικές ικανές, να

δημιουργήσουν ταυτόχρονα οικονομικά και κοινωνικά οφέλη. Σε αυτό το πλαίσιο, η συμπεριληπτική πρόσληψη ατόμων με αναπηρίες δεν θεωρείται ως πράξη φιλανθρωπίας, αλλά μάλλον ως επένδυση στην ποικιλομορφία και τη βιωσιμότητα των οργανισμών (Bezyak et al., 2019). Μια άλλη προσέγγιση είναι η *υποστηριζόμενη απασχόληση*, η οποία στοχεύει στην παροχή της εξατομικευμένης υποστήριξης στα άτομα με αναπηρίες για την ένταξή τους και τη διατήρησή τους στην κύρια αγορά εργασίας. Σύμφωνα με τους Fisher & Purcal (2016) αυτό το μοντέλο συνδυάζει την επαγγελματική κατάρτιση με τη συνεχή υποστήριξη και τη θεσμική διαμεσολάβηση, προωθώντας την αυτονομία σε ανταγωνιστικά εργασιακά περιβάλλοντα.

Ωστόσο, η ένταξη στην εργασιακή απασχόληση, δεν μπορεί να περιοριστεί στην πρόσβαση στην απασχόληση. Απαιτεί τον μετασχηματισμό των εργασιακών δομών και των κανονιστικών πλαισίων για να διασφαλιστεί η ίση μεταχείριση και οι αξιοπρεπείς συνθήκες εργασίας. Εδώ, μπορεί να αναφερθεί και πάλι η προσέγγιση των δυνατοτήτων (Sen, 1999) που προσφέρει στέρεη εννοιολογική βάση προτείνοντας ότι η εργασιακή δικαιοσύνη θα πρέπει να μετράται με βάση τις πραγματικές ευκαιρίες που θα έχουν οι άνθρωποι να επιλέγουν και να αναπτύσσουν ουσιαστική εργασία.

Στο πλαίσιο αυτό, τα νέα εργασιακά μοντέλα δεν πρέπει να εξετάζονται αποκλειστικά μέσα από τη σχέση εργοδότη και εργαζομένου στην κύρια αγορά εργασίας, αλλά και μέσα από τις μορφές απασχόλησης που αναπτύσσονται στο πεδίο της ΚΑΟ. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις, οι συνεταιρισμοί και οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης μπορούν να δημιουργήσουν ενδιάμεσους χώρους απασχόλησης, όπου η παραγωγική δραστηριότητα συνδυάζεται με υποστήριξη, κατάρτιση, συμμετοχική διακυβέρνηση και κοινωνική ένταξη (Defourny and Nyssens, 2017; European Commission, 2020; OECD, 2022). Με αυτόν τον τρόπο, η ΚΑΟ λειτουργεί ως πλαίσιο μέσα από το οποίο η εργασία των ατόμων με αναπηρίες

μπορεί να προσεγγιστεί όχι μόνο ως ζήτημα πρόσβασης στην αγορά, αλλά και ως ζήτημα κοινωνικής συμμετοχής και συλλογικής ενδυνάμωσης (Laville, 2010; Moulaert et al., 2013).

3.3. Κοινωνική Επιχειρηματικότητα ως Πεδίο της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας

Οικονομίας

Η κοινωνική επιχειρηματικότητα εξετάζεται στην παρούσα εργασία ως ειδικό πεδίο της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας, καθώς συνδέει την οικονομική δραστηριότητα με κοινωνικούς σκοπούς, συμμετοχικές μορφές διακυβέρνησης και περιορισμούς στη διανομή κερδών (Defourny and Nyssens, 2017; European Commission, 2020; OECD, 2022). Η κοινωνική επιχείρηση δεν ταυτίζεται με κάθε μορφή επιχειρηματικότητας με κοινωνικό αντίκτυπο, αλλά εντάσσεται σε ένα θεσμικό και αξιακό πλαίσιο που δίνει προτεραιότητα στην κάλυψη κοινωνικών αναγκών, στη συλλογική ωφέλεια και στη συμπερίληψη ευάλωτων ομάδων (Laville, 2010; Defourny and Nyssens, 2017; European Commission, 2020). Στο πεδίο της αναπηρίας, η σύνδεση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία, καθώς οι κοινωνικές επιχειρήσεις και οι συνεταιρισμοί μπορούν να λειτουργήσουν ως φορείς εργασιακής ένταξης, παροχής υπηρεσιών και ενδυνάμωσης των ατόμων με αναπηρίες (European Commission, 2020; OECD, 2022).

Η κοινωνική επιχειρηματικότητα έχει αναδειχθεί ως μια καινοτόμος απάντηση στις διαρθρωτικές προκλήσεις της ευημερίας και της ένταξης στην εργασία για τα άτομα με αναπηρίες. Σε αντίθεση με την παραδοσιακή επιχειρηματικότητα, της οποίας ο κύριος, πρωταρχικός στόχος είναι το οικονομικό κέρδος, η κοινωνική επιχειρηματικότητα επιδιώκει τη δημιουργία της κοινωνικής αξίας, την επίλυση συλλογικών προβλημάτων και τον μετασχηματισμό των δομών. Σύμφωνα με τους Nordstedt & Germundsson (2021) ο κοινωνικός επιχειρηματίας χαρακτηρίζεται από τη δέσμευσή του σε μια

κοινωνική αποστολή και από την αναζήτηση λύσεων που συνδυάζουν την οικονομική αποτελεσματικότητα με θετικό αντίκτυπο.

Στο πλαίσιο της αναπηρίας, η κοινωνική επιχειρηματικότητα αντιπροσωπεύει μια εναλλακτική οδό προς την ένταξη στην αγορά εργασίας και την οικονομική αυτονομία, ειδικά στα περιβάλλοντα όπου η κυρίαρχη αγορά εργασίας διατηρεί διαρθρωτικά εμπόδια. Η κοινωνική και η αλληλέγγυα οικονομία παρέχει ένα σχετικό θεωρητικό και κανονιστικό πλαίσιο, στον βαθμό που δίνει προτεραιότητα στους ανθρώπους και τη συλλογική ευημερία έναντι του κεφαλαίου. Υπό αυτή την οπτική, οι συνεταιρισμοί, οι ενώσεις και οι κοινωνικές επιχειρήσεις διαδραματίζουν βασικό ρόλο στη δημιουργία απασχόλησης χωρίς αποκλεισμούς και στην παροχή προσβάσιμων υπηρεσιών (Morin et al., 2025).

Η θεωρία της κοινωνικής αλλαγής που καθοδηγείται από την καινοτομία (Moulaert et al., 2013) τοποθετεί την κοινωνική επιχειρηματικότητα ως κινητήρια δύναμη του μετασχηματισμού. Μέσω συμμετοχικών διαδικασιών, οι κοινωνικοί επιχειρηματίες προωθούν την συνδημιουργία λύσεων με τις επηρεαζόμενες κοινότητες, δημιουργώντας ενδυνάμωση και ενδυναμώνοντας τον κοινωνικό ιστό. Στον τομέα της αναπηρίας, αυτή η δυναμική επιτρέπει την υπέρβαση μιας πατερναλιστικής προσέγγισης και την ενίσχυση της δράσης των ατόμων ως ενεργών συμμετεχόντων στην ανάπτυξή τους (Oberoi, Halsall & Snowden, 2021).

Επιπλέον, η κοινωνική επιχειρηματικότητα συνδέεται επίσης, με το παράδειγμα της βιωσιμότητας. Σύμφωνα με την *προσέγγιση του τριπλού αποτελέσματος* (Elkington), οι οργανισμοί πρέπει να παράγουν ταυτόχρονα τα οικονομικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά οφέλη. Οι συμπεριληπτικές πρωτοβουλίες που ενσωματώνουν άτομα με αναπηρίες στις δομές παραγωγής και της διαχείρισης συμβάλλουν σε αυτήν την ισορροπία, προωθώντας ηθικά και δίκαια επιχειρηματικά μοντέλα (Liu, Yao, Lai & Huang, 2025).

Ωστόσο, η εδραίωση της κοινωνικής επιχειρηματικότητας αντιμετωπίζει σημαντικές προκλήσεις, όπως η έλλειψη χρηματοδότησης, η περιορισμένη θεσμική ορατότητα και η ανεπαρκής εκπαίδευση στη διαχείριση χωρίς αποκλεισμούς. Συνεπώς, οι δημόσιες πολιτικές πρέπει να ενισχύσουν τα υποστηρικτικά οικοσυστήματα μέσω φορολογικών κινήτρων, προγραμμάτων επώασης και δικτύων συνεργασίας μεταξύ του δημόσιου, του ιδιωτικού και του αστικού τομέα (Lindsay, Osten, Rezai & Bui, 2019).

3.3.1. Η Περίπτωση των Κοινωνικών Συνεταιριστικών Επιχειρήσεων

Οι κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις συνιστούν, μια από τις σημαντικότερες εκφράσεις της κοινωνικής επιχειρηματικότητας που εφαρμόζεται στην συμπερίληψη και ένταξη ατόμων με αναπηρίες. Εμφανιζόμενοι στην Ευρώπη τη δεκαετία του 1980, ιδιαίτερα στην Ιταλία με τον Νόμο 381/1991, αυτοί οι οργανισμοί θεωρούνται ως οντότητες που συνδυάζουν λογής οικονομικούς και κοινωνικούς στόχους, με στόχο την συμπερίληψη ευάλωτων ομάδων στην αγορά εργασίας και την παροχή υπηρεσιών γενικού συμφέροντος.

Οι κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις αποτελούν μία από τις οργανωτικές μορφές μέσω των οποίων η ΚΑΟ συνδέεται με την εργασιακή ένταξη και την κοινωνική συμμετοχή των ατόμων με αναπηρίες. Η ευρωπαϊκή βιβλιογραφία τις εντάσσει στο ευρύτερο πεδίο των κοινωνικών επιχειρήσεων, οι οποίες συνδυάζουν κοινωνική αποστολή, οικονομική δραστηριότητα και μορφές διακυβέρνησης που διαφοροποιούνται από τις συμβατικές κερδοσκοπικές επιχειρήσεις (Defourny and Nyssens, 2017; European Commission, 2020). Οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης αποτελούν ειδική κατηγορία κοινωνικών επιχειρήσεων, καθώς έχουν ως κύριο σκοπό την ένταξη ατόμων που αντιμετωπίζουν εμπόδια στην πρόσβαση στην αγορά εργασίας, συμπεριλαμβανομένων των ατόμων με αναπηρίες (European Commission, 2020; OECD, 2022).

Σύμφωνα με τους Roullet et al. (2018), οι κοινωνικοί συνεταιρισμοί αντιπροσωπεύουν ένα μοντέλο που αρθρώνει την επιχειρηματική λογική με αξίες αλληλεγγύης, δημοκρατίας και συμμετοχής. Η συνεταιριστική αρχή της αμοιβαίας βοήθειας, που διατυπώθηκε αρχικά από τη Διεθνή Συνεταιριστική Συμμαχία, προσαρμόζεται και σε αυτό το πλαίσιο για την προώθηση της συμπερίληψης και της ισότητας. Στην Ιταλία, οι κοινωνικοί συνεταιρισμοί Τύπου Β είναι ειδικά αφιερωμένοι στην απασχόληση ατόμων με αναπηρίες ή ατόμων που βρίσκονται σε κοινωνικά μειονεκτούσες καταστάσεις, εγγυώμενοι την ενεργό συμμετοχή τους στη διαχείριση και κατανομή κερδών. Αυτό το μοντέλο έχει αναδειχθεί αποτελεσματικό στη δημιουργία απασχόλησης και στην ανάπτυξη των προσαρμοσμένων επαγγελματικών δεξιοτήτων, ενώ παράλληλα ενισχύει τη συνοχή της κοινότητας (Arnfrjord, Munck – Daverkosen & Jonsson, 2024).

Επιπρόσθετα, οι κοινωνικοί συνεταιρισμοί βασίζονται στην έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου (Putnam), το οποίο νοείται ως το σύνολο δικτύων, κανόνων και σχέσεων εμπιστοσύνης που διευκολύνουν τη συνεργασία. Αυτοί οι οργανισμοί ενισχύουν το κοινωνικό κεφάλαιο προωθώντας και τις οριζόντιες σχέσεις, την ένταξη και τη συνυπευθυνότητα, μετατρέποντας την εργασία σε έναν χώρο για την κοινωνική συμμετοχή. Στον τομέα της αναπηρίας, οι συνεταιρισμοί μας επιτρέπουν να ξεπεράσουμε μια προσέγγιση που βασίζεται στην κοινωνική πρόνοια, προσφέροντας μια πλατφόρμα όπου τα άτομα γίνονται ενεργοί οικονομικοί και κοινωνικοί παράγοντες (Bezyak et al., 2019). Η δημοκρατική διακυβέρνηση συνιστά ένα ακόμη από τα διακριτικά χαρακτηριστικά της. Κάθε μέλος, ανεξάρτητα από τη θέση του ή και το επίπεδο οικονομικής συμμετοχής του, έχει φωνή και ψήφο στις ποικίλες στρατηγικές αποφάσεις. Αυτή η αρχή της συμμετοχικής διαχείρισης ευθυγραμμίζεται και με τις αρχές της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες (ΟΗΕ), η οποία απαιτεί την πλήρη συμμετοχή των ατόμων με αναπηρίες στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Υπό

αυτή την έννοια, οι κοινωνικοί συνεταιρισμοί στην ουσία, μπορούν να θεωρηθούν ως συγκεκριμένες εκδηλώσεις της αρχής «τίποτα για εμάς χωρίς εμάς».

Στην παρούσα εργασία, το ενδιαφέρον για τις κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις περιορίζεται στο ευρωπαϊκό πλαίσιο και στη σχέση τους με την ΚΑΟ, την κοινωνική επιχειρηματικότητα και την εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες. Η βιβλιογραφία δείχνει ότι τέτοιοι φορείς μπορούν να δημιουργήσουν απασχόληση χωρίς αποκλεισμούς και να αναπτύξουν υπηρεσίες υποστήριξης, υπό την προϋπόθεση ότι διαθέτουν κοινωνικό σκοπό, συμμετοχική διακυβέρνηση, πρόσβαση σε πόρους και σύνδεση με δημόσιες πολιτικές ένταξης. Επομένως, η συμβολή τους δεν πρέπει να παρουσιάζεται γενικά ως κοινωνική καινοτομία, αλλά ως ειδική πρακτική ΚΑΟ που συνδυάζει οικονομική δραστηριότητα, κοινωνική αποστολή και συλλογική ωφέλεια (Buhariwala, Wilton & Evans, 2015; Defourny & Nyssens, 2017; European Commission, 2020; OECD, 2022; Olmedo et al., 2024).

3.4. Προκλήσεις και Ευκαιρίες

Το νομικό και εργασιακό πλαίσιο για την αναπηρία στον 21ο αιώνα αντιμετωπίζει μια σειρά από προκλήσεις και ευκαιρίες που απορρέουν από σύγχρονους οικονομικούς, τεχνολογικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Η εδραίωση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται από τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών απαιτεί όχι μόνο τις κανονιστικές μεταρρυθμίσεις αλλά και μια διαρθρωτική αλλαγή στις θεσμικές πρακτικές και την κουλτούρα του χώρου εργασίας. Μία από τις κύριες προκλήσεις είναι το χάσμα μεταξύ της νομοθεσίας και της αποτελεσματικής εφαρμογής της. Παρά τις κανονιστικές εξελίξεις, οι διακρίσεις στο χώρο εργασίας εξακολουθούν να εμφανίζονται με πολλές μορφές, από την έλλειψη προσβασιμότητας σε εργασιακά περιβάλλοντα έως τον συμβολικό αποκλεισμό που προκύπτει από το κοινωνικό στίγμα. Όπως επισημαίνουν και οι Fisher & Purcal (2016), η

συμπερίληψη ή και η ισότητα δεν επαρκούν, χωρίς μηχανισμούς συμμόρφωσης και παρακολούθησης για τη διασφάλιση της ουσιαστικής ισότητας. Από αυτή την άποψη, τα κράτη πρέπει να ενισχύσουν τα συστήματα επιθεώρησης εργασίας και να προωθήσουν την εκπαίδευση των εργοδοτών σχετικά με την ποικιλομορφία και την ένταξη.

Η μετάβαση στις ψηφιακές οικονομίες παρουσιάζει επίσης σημαντική πρόκληση. Ο αυτοματισμός και η τεχνητή νοημοσύνη, ενώ υπόσχονται να αυξήσουν την παραγωγικότητα και να δημιουργήσουν νέες ευκαιρίες εργασίας, μπορούν να διαιωνίσουν τις ανισότητες εάν δεν ενσωματώσουν εξ αρχής τα κριτήρια προσβασιμότητας κι καθολικού σχεδιασμού (Αγγελίδης, 2019). Ωστόσο αυτές οι τεχνολογίες προσφέρουν ευκαιρίες για την αγορά εργασίας και την κοινωνική συμμετοχή των ατόμων με αναπηρίες, ιδίως στην τηλεργασία, την ψηφιακή επιχειρηματικότητα και την εξ αποστάσεως εκπαίδευση (Lindsay, Osten, Rezai & Bui, 2019). Μια άλλη πρόκληση έγκειται στη βιωσιμότητα των συστημάτων κοινωνικής προστασίας. Η αυξανόμενη επισφαλής απασχόληση και η ευελιξία των αγορών εργασίας απαιτούν αναθεώρηση των μοντέλων κοινωνικής ασφάλισης για να διασφαλιστεί μια σταθερή και χωρίς αποκλεισμούς υποστήριξη. Σύμφωνα με τον Tarvainen (2020), η μελλοντική ευημερία θα εξαρτηθεί από την ικανότητα των κρατών να συνδυάζουν αναδιανεμητικές πολιτικές με στρατηγικές κοινωνικών επενδύσεων.

Οι παραπάνω προκλήσεις συνδέονται άμεσα με τη δυνατότητα της ΚΑΟ να λειτουργήσει ως συμπληρωματικό πεδίο κοινωνικής και εργασιακής ένταξης. Η ευρωπαϊκή εμπειρία δείχνει ότι η ανάπτυξη των κοινωνικών επιχειρήσεων εξαρτάται από τη νομική αναγνώριση, την πρόσβαση σε χρηματοδοτικούς πόρους, τα δίκτυα υποστήριξης και τη σύνδεσή τους με δημόσιες πολιτικές (European Commission, 2020; OECD, 2022). Για τα άτομα με αναπηρίες, οι φορείς της ΚΑΟ μπορούν να συμβάλουν στη δημιουργία προσβάσιμων εργασιακών περιβαλλόντων και υπηρεσιών, αλλά η αποτελεσματικότητά τους δεν είναι δεδομένη χωρίς θεσμική στήριξη, μηχανισμούς αξιολόγησης και

συμμετοχή των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες στον σχεδιασμό των παρεμβάσεων (Defourny and Nyssens, 2017; Moulaert et al., 2013; European Commission, 2020). Επομένως, η ΚΑΟ πρέπει να αναλυθεί όχι ως υποκατάστατο του κράτους πρόνοιας, αλλά ως πεδίο συλλογικής δράσης που μπορεί να συμπληρώσει τις δημόσιες πολιτικές ένταξης, υπό συγκεκριμένες θεσμικές και κοινωνικές προϋποθέσεις (Laville, 2010; OECD, 2022).

Κεφάλαιο 4. Μεθοδολογία Έρευνας

4.1. Σκοπός και Ερευνητικά Ερωτήματα

Ο κύριος σκοπός της παρούσας έρευνας, μέσω συστηματικής ανασκόπησης της βιβλιογραφίας, είναι η διερεύνηση του ρόλου της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας (ΚΑΟ) στην κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η έμφαση δίνεται στους φορείς και στις πρακτικές της ΚΑΟ, ιδίως στις κοινωνικές επιχειρήσεις, στους συνεταιρισμούς και στις επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης, καθώς η σχετική βιβλιογραφία τους προσεγγίζει ως μορφές οργάνωσης που συνδυάζουν κοινωνικό σκοπό, οικονομική δραστηριότητα και συμμετοχική ή κοινωνικά προσανατολισμένη διακυβέρνηση (Laville, 2010; Defourny & Nyssens, 2017; European Commission, 2020; OECD, 2022). Στο πλαίσιο αυτό, η κοινωνική καινοτομία δεν αντιμετωπίζεται ως αυτοτελές ή ταυτόσημο πεδίο με την ΚΑΟ, αλλά ως επιμέρους μηχανισμός, πρακτική ή διαδικασία που μπορεί να αναπτύσσεται μέσα σε φορείς της ΚΑΟ και να συμβάλλει στην κάλυψη κοινωνικών αναγκών, στην παραγωγή κοινωνικής αξίας και στην ενίσχυση της συμμετοχής των ατόμων με αναπηρίες.

Για την καθοδήγηση της μελέτης, τίθενται τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

1. Ποιες κοινωνικές ανάγκες των ατόμων με αναπηρίες στην Ευρωπαϊκή Ένωση αναδεικνύονται στη βιβλιογραφία ως πεδία παρέμβασης της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας;
2. Ποιοι φορείς και ποιες μορφές της ΚΑΟ εμφανίζονται στη βιβλιογραφία σε σχέση με την κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες;

3. Με ποιους τρόπους οι φορείς και οι πρακτικές της ΚΑΟ συμβάλλουν στην απασχόληση, στην πρόσβαση σε υπηρεσίες, στη συμμετοχή και στην ενδυνάμωση των ατόμων με αναπηρίες;
4. Πώς διαφοροποιείται η ΚΑΟ από γενικές πρακτικές κοινωνικής καινοτομίας στο πεδίο της αναπηρίας;
5. Ποιες προϋποθέσεις και ποιοι περιορισμοί αναδεικνύονται στη βιβλιογραφία για την αποτελεσματική συμβολή της ΚΑΟ στην κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες;

4.2. Συστηματική Ανασκόπηση Βιβλιογραφίας

Η συστηματική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας παρέχει τη μεθοδολογική βάση για τη σύνθεση της υπάρχουσας γνώσης σχετικά με την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία, τους φορείς της και τη σχέση τους με την κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες. Η ανασκόπηση δεν περιορίζεται στη γενική καταγραφή κοινωνικών καινοτομιών, αλλά εξετάζει κυρίως μελέτες που αναφέρονται σε κοινωνικές επιχειρήσεις, συνεταιρισμούς, επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης, μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς κοινωνικής υποστήριξης και συμμετοχικές μορφές παροχής υπηρεσιών. Με αυτόν τον τρόπο, η μεθοδολογία ευθυγραμμίζεται με τον σκοπό της εργασίας και με τα νέα ερευνητικά ερωτήματα.

Η επιλογή της συστηματικής ανασκόπησης επιτρέπει τη συγκριτική καταγραφή διαφορετικών τύπων φορέων, πρακτικών και παρεμβάσεων που συνδέονται με την ένταξη των ατόμων με αναπηρίες. Παράλληλα, επιτρέπει τη διάκριση ανάμεσα σε μελέτες που αφορούν άμεσα την ΚΑΟ και σε μελέτες που λειτουργούν μόνο ως υποστηρικτικό πλαίσιο, όπως δημόσιες πολιτικές, γενικά προγράμματα

απασχόλησης ή τεχνολογικές παρεμβάσεις. Η διάκριση αυτή είναι αναγκαία, επειδή η κοινωνική καινοτομία δεν ταυτίζεται με την ΚΑΟ και δεν μπορεί να χρησιμοποιείται ως έννοια που περιλαμβάνει κάθε κοινωνικά χρήσιμη δράση.

Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας επιτρέπει, πρώτον, τον εντοπισμό κοινωνικών αναγκών των ατόμων με αναπηρίες που μπορούν να αποτελέσουν πεδία παρέμβασης της ΚΑΟ. Οι ανάγκες αυτές αφορούν κυρίως την απασχόληση, την πρόσβαση σε υπηρεσίες υποστήριξης, την ανεξάρτητη διαβίωση, την κοινοτική φροντίδα, την προσβασιμότητα και τη συμμετοχή. Δεν αντιμετωπίζονται όλες ως πρακτικές ΚΑΟ, αλλά εξετάζονται ως πεδία στα οποία οι φορείς της ΚΑΟ μπορούν να αναπτύξουν συμπληρωματικές και συμμετοχικές μορφές κοινωνικής παρέμβασης.

Δεύτερον, η βιβλιογραφική ανασκόπηση επιτρέπει την ταξινόμηση των μελετών ανάλογα με το είδος του φορέα ή της πρακτικής που εξετάζουν. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στις κοινωνικές επιχειρήσεις, στις επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης και στους συνεταιρισμούς, επειδή οι φορείς αυτοί συνδέουν την οικονομική δραστηριότητα με κοινωνικό σκοπό και μπορούν να συμβάλουν στην ένταξη ομάδων που αντιμετωπίζουν εμπόδια στην κύρια αγορά εργασίας. Παράλληλα, καταγράφονται και μελέτες που δεν αφορούν άμεσα φορείς ΚΑΟ, αλλά παρέχουν χρήσιμο πλαίσιο για την κατανόηση της απασχόλησης, της προσβασιμότητας και της κοινωνικής συμμετοχής των ατόμων με αναπηρίες.

Τρίτον, η ανασκόπηση επιτρέπει την αποτύπωση των προϋποθέσεων και των περιορισμών της ΚΑΟ. Η αποτελεσματική συμβολή των φορέων ΚΑΟ δεν θεωρείται δεδομένη, αλλά εξετάζεται σε σχέση με τη χρηματοδότηση, το θεσμικό πλαίσιο, την οργανωτική επάρκεια, τη συνεργασία με δημόσιους φορείς, την αξιολόγηση κοινωνικού αντικτύπου και τη συμμετοχή των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες. Με αυτόν τον τρόπο, η μεθοδολογία δεν καταγράφει απλώς καλές πρακτικές, αλλά επιτρέπει κριτική ανάλυση των όρων υπό τους οποίους η ΚΑΟ μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στην κοινωνική και εργασιακή ένταξη.

Τέλος, η κοινωνική καινοτομία αξιοποιείται στην ανασκόπηση μόνο ως συμπληρωματική αναλυτική έννοια. Χρησιμοποιείται για να περιγράψει νέες πρακτικές, υπηρεσίες ή μορφές συνεργασίας που μπορούν να αναπτύσσονται μέσα σε φορείς της ΚΑΟ, αλλά όχι ως βασικό αντικείμενο της μελέτης. Έτσι, η συστηματική ανασκόπηση διατηρεί σαφή προσανατολισμό προς την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία και αποφεύγει τη σύγχυση ανάμεσα στην ΚΑΟ, τις δημόσιες πολιτικές, τις τεχνολογικές παρεμβάσεις και τη γενική κοινωνική καινοτομία.

4.2.1. Βάσεις Δεδομένων

Για τον εντοπισμό της σχετικής βιβλιογραφίας, επιλέχθηκαν διεθνώς αναγνωρισμένες ακαδημαϊκές και επιστημονικές βάσεις δεδομένων που καλύπτουν τα πεδία των κοινωνικών επιστημών, της κοινωνικής πολιτικής, της αναπηρίας, της απασχόλησης, της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας. Σε αυτές περιλαμβάνονται οι Scopus, Web of Science και Google Scholar, ώστε να εξασφαλιστεί ευρεία πρόσβαση σε εμπειρικές μελέτες, θεωρητικές εργασίες, συγκριτικές αναλύσεις και εκθέσεις που συνδέονται με την ΚΑΟ και την κοινωνική ή εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες.

Η χρήση περισσότερων από μία βάσεων δεδομένων κρίθηκε αναγκαία, επειδή η βιβλιογραφία για την ΚΑΟ, τις κοινωνικές επιχειρήσεις και την αναπηρία είναι διεπιστημονική και διασκορπισμένη σε διαφορετικά επιστημονικά πεδία. Το Scopus και το Web of Science αξιοποιήθηκαν κυρίως για την αναζήτηση αξιολογημένων ακαδημαϊκών δημοσιεύσεων, ενώ το Google Scholar χρησιμοποιήθηκε συμπληρωματικά για τον εντοπισμό πρόσθετων πηγών, θεσμικών εκθέσεων και βιβλιογραφίας που σχετίζεται με το ευρωπαϊκό πλαίσιο της κοινωνικής οικονομίας. Η αναζήτηση προσαρμόστηκε επαναληπτικά, ώστε να εντοπίζονται κυρίως μελέτες που συνδέουν την αναπηρία με φορείς ή πρακτικές ΚΑΟ και όχι γενικές μελέτες κοινωνικής καινοτομίας.

4.2.2. Λέξεις – Κλειδιά

Ο προσδιορισμός των λέξεων-κλειδιών πραγματοποιήθηκε με βάση τις κεντρικές έννοιες της μελέτης: Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία, κοινωνική οικονομία, κοινωνικές επιχειρήσεις, συνεταιρισμοί, επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης, αναπηρία, κοινωνική ένταξη και εργασιακή ένταξη. Η επιλογή των όρων έγινε με τρόπο που να εξυπηρετεί τα νέα ερευνητικά ερωτήματα και να μετατοπίζει την αναζήτηση από τη γενική κοινωνική καινοτομία προς τους φορείς και τις πρακτικές της ΚΑΟ.

Οι κύριοι όροι αναζήτησης χρησιμοποιήθηκαν στα ελληνικά και στα αγγλικά, ώστε να καλυφθεί τόσο η ελληνόγλωσση όσο και η διεθνής βιβλιογραφία. Ενδεικτικά, χρησιμοποιήθηκαν οι όροι «Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία», «κοινωνική οικονομία», «κοινωνική επιχείρηση», «συνεταιρισμός», «ΚοινΣΕπ», «επιχείρηση εργασιακής ένταξης», «αναπηρία», «άτομα με αναπηρίες», «κοινωνική ένταξη» και «εργασιακή ένταξη». Αντίστοιχα, χρησιμοποιήθηκαν οι αγγλικοί όροι “social and solidarity economy”, “social economy”, “social enterprise”, “cooperative”, “work integration social enterprise”, “WISE”, “disability”, “persons with disabilities”, “social inclusion” και “work integration”.

Ο όρος “social innovation” χρησιμοποιήθηκε συμπληρωματικά και όχι ως κύριος όρος αναζήτησης. Συμπεριλήφθηκε μόνο σε συνδυασμό με όρους της ΚΑΟ, όπως “social enterprise AND social innovation AND disability” ή “work integration social enterprise AND social innovation”, ώστε να εντοπιστούν μελέτες όπου η κοινωνική καινοτομία συνδέεται με φορείς κοινωνικής οικονομίας. Με αυτόν τον τρόπο αποφεύχθηκε η υπερβολικά γενική αναζήτηση κοινωνικών καινοτομιών που δεν σχετίζονται με το αντικείμενο της εργασίας.

Χρησιμοποιήθηκαν λογικοί τελεστές όπως AND, OR και NOT για τον συνδυασμό των όρων που αφορούν την ΚΑΟ με τους όρους που αφορούν την αναπηρία και την ένταξη. Για παράδειγμα, οι

συνδυασμοί “social enterprise AND disability”, “work integration social enterprise AND persons with disabilities”, “social and solidarity economy AND disability” και «ΚΑΟ AND αναπηρία» συνέβαλαν στον εντοπισμό μελετών που συνδέουν άμεσα ή έμμεσα τους φορείς της ΚΑΟ με την κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες.

4.2.3. Κριτήρια Επιλεξιμότητας και Αποκλεισμού

Τα κριτήρια επιλεξιμότητας καθορίστηκαν με βάση τον σκοπό και τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας εργασίας. Συμπεριλήφθηκαν μελέτες που αφορούσαν άτομα με αναπηρίες, κοινωνική ή εργασιακή ένταξη και πρακτικές που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με την ΚΑΟ. Ειδικότερα, δόθηκε έμφαση σε μελέτες που αναφέρονταν σε κοινωνικές επιχειρήσεις, συνεταιρισμούς, επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης, μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς κοινωνικής υποστήριξης, συμμετοχικές μορφές παροχής υπηρεσιών ή φορείς κοινωνικής οικονομίας. Η επιλογή αυτή κρίθηκε αναγκαία, επειδή η εργασία δεν εξετάζει γενικά την αναπηρία ή την κοινωνική καινοτομία, αλλά τη σχέση της αναπηρίας με φορείς και αρχές της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας.

Η ανασκόπηση εστίασε κυρίως στην περίοδο 2020–2025, ώστε να αποτυπωθούν οι πιο πρόσφατες εξελίξεις στο πεδίο της αναπηρίας, της κοινωνικής ένταξης και της ΚΑΟ. Παράλληλα, αξιοποιήθηκαν παλαιότερες θεωρητικές και βασικές εμπειρικές πηγές όταν ήταν αναγκαίες για την τεκμηρίωση της ΚΑΟ, της κοινωνικής οικονομίας, των κοινωνικών επιχειρήσεων, των επιχειρήσεων εργασιακής ένταξης και της διάκρισης ανάμεσα στην ΚΑΟ και την κοινωνική καινοτομία. Η γεωγραφική εστίαση παρέμεινε κυρίως στην Ευρωπαϊκή Ένωση ή σε ευρωπαϊκά συγκριτικά πλαίσια, ώστε τα ευρήματα να είναι συμβατά με τον σκοπό και τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας εργασίας.

Αποκλείστηκαν μελέτες που αφορούσαν αποκλειστικά ιατρικές, θεραπευτικές ή αποκαταστατικές παρεμβάσεις για την αναπηρία, όταν δεν υπήρχε σύνδεση με κοινωνική ή εργασιακή ένταξη μέσα από φορείς κοινωνικής οικονομίας. Επίσης, αποκλείστηκαν μελέτες που εστίαζαν μόνο σε τεχνολογικές λύσεις, εταιρικές πρακτικές, γενικές δημόσιες πολιτικές ή ευρύτερες κοινωνικές καινοτομίες, όταν δεν υπήρχε σαφής σχέση με κοινωνικές επιχειρήσεις, συνεταιρισμούς, επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης, οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας ή αρχές της ΚΑΟ. Με αυτόν τον τρόπο, το τελικό δείγμα περιορίστηκε, αλλά παρέμεινε πιο συμβατό με το πραγματικό αντικείμενο της εργασίας.

4.3. Διαδικασία Ανάλυσης

Η διαδικασία ανασκόπησης ακολούθησε μια συστηματική βιβλιογραφική προσέγγιση βασισμένη στη μεθοδολογία Prisma. 2020 (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses). Αυτό το μοντέλο παρέχει ένα δομημένο πλαίσιο για τον εντοπισμό, επιλογή, έλεγχο και σύνθεση μελετών, διασφαλίζοντας διαφάνεια και αυστηρότητα σε κάθε στάδιο της διαδικασίας.

Αρχικά, οι επιλεγμένες βάσεις δεδομένων αναζητήθηκαν χρησιμοποιώντας τις ήδη καθορισμένες λέξεις-κλειδιά και αντίστοιχους τελεστές Boolean. Κάθε αποτέλεσμα εξήχθη σε ένα σύστημα διαχείρισης βιβλιογραφίας, όπου αφαιρέθηκαν διπλότυπα αποτελέσματα και τα τελικά αποτελέσματα οργανώθηκαν ανάλογα με τη συνάφεια, το έτος δημοσίευσης και τον τύπο της μελέτης. Η πρώτη φάση της ανάλυσης περιελάμβανε μια ανασκόπηση τίτλων και περιλήψεων για να προσδιοριστεί η συνάφεια κάθε μελέτης με τους ερευνητικούς στόχους και τα ερευνητικά ερωτήματα. Οι μελέτες που πληρούσαν τα αρχικά κριτήρια προχώρησαν σε αξιολόγηση πλήρους κειμένου, στην οποία εξετάστηκε ο μεθοδολογικός σχεδιασμός, ο πληθυσμός-στόχος, ο τύπος παρέμβασης και τα αναφερόμενα αποτελέσματα. Αυτό το βήμα επέτρεψε τον αποκλεισμό μελετών που, αν και φαινομενικά σχετικές, δεν πληρούσαν όλα τα προκαθορισμένα κριτήρια. Κατά τη διάρκεια αυτής της φάσης, χρησιμοποιήθηκε μια

φόρμα εγγραφής βασισμένη στο Prisma. 2020 για την τεκμηρίωση των αποφάσεων ένταξης και αποκλεισμού.

Στη συνέχεια, οι επιλεγμένες μελέτες κατηγοριοποιήθηκαν σύμφωνα με τη σχέση τους με την ΚΑΟ, το είδος φορέα ή πρακτικής που εξετάζαν, το πεδίο παρέμβασης, τον πληθυσμό-στόχο, τη μεθοδολογία και τα αποτελέσματα που αναφέρονταν για την κοινωνική ή εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες.

4.4 Περιορισμοί μελέτης

Ένας περιορισμός αυτής της συστηματικής ανασκόπησης είναι ο πιθανός περιορισμός στην κάλυψη της αναλυθείσας βιβλιογραφίας. Παρά την αυστηρή εφαρμογή της μεθοδολογίας PRISMA 2020 και τη χρήση πολλαπλών βάσεων δεδομένων και προσεκτικά καθορισμένων λέξεων-κλειδιών, ορισμένες σχετικές μελέτες ενδέχεται να μην έχουν εντοπιστεί. Αυτό θα μπορούσε να οφείλεται στον αποκλεισμό της γκρίζας βιβλιογραφίας, των δημοσιεύσεων που δεν έχουν ευρετηριαστεί ή των μελετών που έχουν γραφτεί σε γλώσσες διαφορετικές από αυτές που εξετάστηκαν.

Επιπλέον, η μεθοδολογική ετερογένεια των μελετών που συμπεριλήφθηκαν - όσον αφορά τον σχεδιασμό, τον πληθυσμό-στόχο και τους δείκτες αποτελεσμάτων - καθιστά δύσκολη την άμεση σύγκριση και την εις βάθος σύνθεση των ευρημάτων, γεγονός που μπορεί να περιορίσει τη γενίκευση των αποτελεσμάτων.

Ένα σημαντικό εμπόδιο κατά την ανάπτυξη της μελέτης ήταν η περιορισμένη πρόσβαση στο πλήρες κείμενο ορισμένων σχετικών δημοσιεύσεων λόγω περιορισμών πληρωμής ή θεσμικών συνδρομών. Αυτή η κατάσταση είχε ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό ορισμένων δυνητικά πολύτιμων μελετών κατά τη φάση αναθεώρησης του πλήρους κειμένου, επηρεάζοντας τον τελικό όγκο των διαθέσιμων στοιχείων και αυξάνοντας τον χρόνο που απαιτείται για τη διαδικασία επιλογής και ανάλυσης.

Κεφάλαιο 5. Αποτελέσματα Βιβλιογραφικής Ανασκόπησης

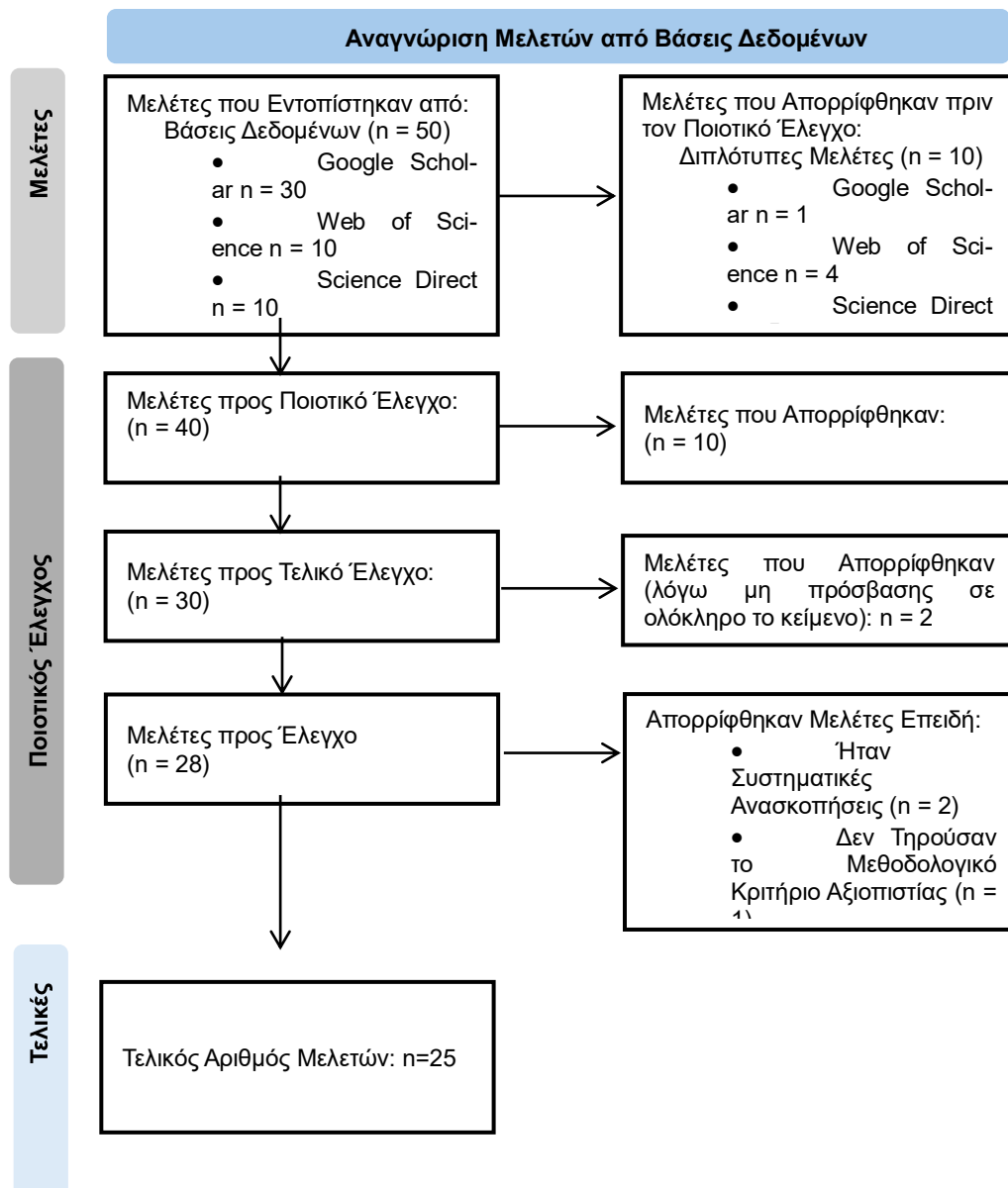
5.1. Διάγραμμα Ροής Prisma.2020

Η αναζήτηση των μελετών για την παρούσα ανασκόπηση έδωσε συνολικά 50 αποτελέσματα. Από αυτά, συμπεριλήφθηκαν τελικά 25 μελέτες, οι οποίες κρίθηκαν ως οι πιο σχετικές με τον σκοπό και τα ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας. Παρακάτω παρουσιάζεται διαγραμματικά το σχήμα Prisma.2020, στο οποίο αποτυπώνεται η πορεία από τον αρχικό εντοπισμό των μελετών έως την τελική επιλογή τους.

Ο περιορισμένος αριθμός των τελικών μελετών οφείλεται κυρίως στην εστιασμένη κατεύθυνση της παρούσας ανασκόπησης. Η εργασία δεν αναζήτησε γενικά μελέτες για την αναπηρία, την κοινωνική ένταξη ή την κοινωνική καινοτομία, αλλά μελέτες που συνδέουν την αναπηρία με την ΚΑΟ, την κοινωνική οικονομία, τις κοινωνικές επιχειρήσεις, τις επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης ή συμμετοχικές

πρακτικές κοινωνικής οικονομίας. Για τον λόγο αυτό, αποκλείστηκαν μελέτες που αφορούσαν μόνο ιατρικές, τεχνολογικές, εταιρικές ή γενικές πολιτικές παρεμβάσεις, όταν δεν υπήρχε σαφής σύνδεση με φορείς ή αρχές της ΚΑΟ. Επομένως, το τελικό δείγμα των 25 μελετών δεν αποτυπώνει το σύνολο της βιβλιογραφίας για την αναπηρία, αλλά το πιο σχετικό τμήμα της βιβλιογραφίας που μπορούσε να υποστηρίξει τον σκοπό και τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας εργασίας.

Διάγραμμα Ροής – Prisma

5.2. Συγκεντρωτικός Πίνακας Αποτελεσμάτων

Τα τελικά αποτελέσματα της παρούσας μελέτης παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Η παρουσίαση των μελετών δεν περιορίζεται στη γενική καταγραφή κοινωνικών καινοτομιών, αλλά οργανώνεται με βάση τη σχέση κάθε μελέτης με την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία, την κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες και τα νέα ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας.

Πίνακας 1. Ταξινόμηση μελετών με βάση τη σχέση τους με την ΚΑΟ, την αναπηρία και την κοινωνική/εργασιακή ένταξη

A/A	Συγγραφείς & Έτος	Σκοπός	Χώρα	Μεθοδολογία	Αποτελέσματα	Σχέση με ΚΑΟ / ένταξη
1	Blanck, Brzinsky-Fay & Powell (2025)	Αναλύει τις πορείες εισόδου στην αγορά εργασίας των ατόμων με αναπηρίες στην Ευρώπη και τους θεσμικούς παράγοντες που ευνοούν ή κάνουν διακρίσεις κατά της ένταξής τους.	Ευρώπη (31 ευρωπαϊκές χώρες)	Ποσοτική ανάλυση διαχρονικών δεδομένων EU-SILC με ανάλυση ακολουθίας και συστηματοποίησης.	Τα άτομα με αναπηρίες δεν εισέρχονται στην εργασία αργότερα από άλλα, αλλά βιώνουν μεγαλύτερη αστάθεια και λιγότερο συμπεριληπτικές μεταβάσεις. Η θεσμική υποστήριξη μειώνει αυτά τα μειονεκτήματα.	Υποστηρικτικό πλαίσιο για εργασιακή ένταξη· δεν αφορά άμεσα φορέα ΚΑΟ.
2	Zólyomi (2025)	Περιγράφει την κατάσταση απασχόλησης και τις πολιτικές απασχόλησης των ατόμων με αναπηρίες στην ΕΕ, με πρόσφατα στατιστικά στοιχεία και τάσεις.	Χώρες στην Ευρωπαϊκή Ένωση	Ερμηνεία και ανασκόπηση στατιστικών στοιχείων και πολιτικών· σύνθεση επίσημων δεδομένων σε ποσοτική ανάλυση στατιστικών στοιχείων.	Παρέχει ενημερωμένα δεδομένα σχετικά με την απασχόληση, τα κενά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, τα επίμονα εμπόδια και τα μέτρα ένταξης στην εργασία στα κράτη μέλη.	Στατιστικό και πολιτικό πλαίσιο απασχόλησης· δεν αφορά άμεσα φορέα ΚΑΟ.
3	Nivakoski et al. (2024)	Αξιολογεί τον τρόπο με τον οποίο έχει εξελιχθεί η κοινωνική ένταξη και η ανεξαρτησία των ατόμων με αναπηρίες σε ευρωπαϊκά πλαίσια.	Πολυκρατική μελέτη σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης	Ερευνητική έκθεση βασισμένη σε έρευνες και συγκριτική ανάλυση κοινωνικών πολιτικών/καθεστώτων.	Εντοπίζει κινήσεις προς την αποϊδρυματοποίηση και βελτιώσεις στην αυτονομία, αλλά και διαρθρωτικά εμπόδια που εξακολουθούν να περιορίζουν την πλήρη συμμετοχή.	Πλαίσιο ανεξάρτητης διαβίωσης και κοινωνικής ένταξης· έμμεση σχέση με ΚΑΟ.
4	van der Zwan (2023)	Συγκρίνει τις πολιτικές συμμετοχής στην αγορά εργασίας μεταξύ Φινλανδίας και Ιταλίας για τα άτομα με αναπηρίες.	Φινλανδία και Ιταλία	Ποιοτική μελέτη με συνεντεύξεις με ειδικούς πολιτικής για άτομα με αναπηρίες.	Περιγράφει διαφορές στις προσεγγίσεις πολιτικής απασχόλησης χωρίς αποκλεισμούς και επισημαίνει πρακτικές που μειώνουν τον αποκλεισμό από την εργασία.	Δημόσιες πολιτικές εργασιακής ένταξης· υποστηρικτικό πλαίσιο για ΚΑΟ.
5	Jurado-Caraballo & Quintana-García (2025)	Διερευνά τον αντίκτυπο της ένταξης ατόμων με αναπηρίες στις ευρωπαϊκές εταιρείες, τόσο ως προς τα κοινωνικά όσο και ως προς τα οργανωτικά αποτελέσματα.	Εταιρείες στην Ευρωπαϊκή Ένωση	Ποσοτική μελέτη σε ευρωπαϊκές επιχειρήσεις με στατιστική/εμπειρική ανάλυση.	Η πρόσληψη ατόμων με αναπηρίες συσχετίζεται θετικά με την απόδοση και τη φήμη της επιχείρησης, υποδηλώνοντας οφέλη από την ένταξη.	Ένταξη στην κύρια αγορά εργασίας· συγκριτικό πλαίσιο εκτός ΚΑΟ.

6	Eurofound (2025)	Αναλύει τις πολιτικές αποϊδρυματοποίησης και τη μετάβαση στην κοινοτική φροντίδα, επισημαίνοντας τις προκλήσεις στην παροχή φροντίδας και υπηρεσιών για άτομα με αναπηρίες.	Ευρωπαϊκή Ένωση (πολυκρατική)	Ανασκόπηση θεσμικών πολιτικών και δεδομένων· ανάλυση τάσεων και περιπτώσεων.	Η θεσμική υποστήριξη εξακολουθεί να επικρατεί, περιορίζοντας την ανεξαρτησία· απαιτείται μεγαλύτερη υποστήριξη από την κοινότητα.	Αποϊδρυματοποίηση και κοινοτική φροντίδα· πεδίο πιθανής παρέμβασης φορέων ΚΑΟ.
7	Knevel, Wilken & Schippers (2022)	Διερευνά συμμετοχικές ερευνητικές προσεγγίσεις με κοινωνικούς λειτουργούς και άτομα με νοητική υστέρηση για τη βελτίωση των πρακτικών φροντίδας και της κοινωνικής ένταξης.	Ολλανδία	Συμμετοχική ποιοτική έρευνα δράσης και έρευνα σχεδιασμού.	Η συν-έρευνα με άτομα με αναπηρίες δημιουργεί μεγαλύτερο αίσθημα ανήκειν και ενδυνάμωσης και βελτιώνει τις πρακτικές φροντίδας με επίκεντρο τον χρήστη.	Συμμετοχική έρευνα και συμπαραγωγή· συναφές με συμμετοχικές αρχές της ΚΑΟ.
8	Munares, Lucas, Ferri & Ferrando (2023)	Δημιουργεί λειτουργικό ορισμό της κοινωνικής καινοτομίας στις υπηρεσίες για άτομα με αναπηρίες και διερευνά ορθές πρακτικές στην Ευρώπη.	Ευρωπαϊκή Ένωση (πολυκρατική)	Αναθεώρηση εγγράφων και συνεντεύξεις με ειδικούς/καινοτόμους στον τομέα των υπηρεσιών.	Προσδιορίζει κριτήρια και παράγοντες που επιτρέπουν στις κοινωνικά καινοτόμες υπηρεσίες να αντιμετωπίζουν πραγματικές ανάγκες φροντίδας και υποστήριξης.	Κοινωνική καινοτομία σε υπηρεσίες αναπηρίας· έμμεση σχέση με ΚΑΟ.
9	Flensburg Jensen et al. (2025)	Αναλύει διλήμματα αυτονομίας και ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε υπηρεσίες υποστηριζόμενης στέγασης για άτομα με νοητική υστέρηση.	Δανία/Ευρώπη	Εμπειρική μελέτη βασισμένη σε ανάλυση πολιτικών και πρακτικών στεγαστικής υποστήριξης.	Η φροντίδα σε ίδρυμα πρέπει να εξισορροπεί την ασφάλεια και την προσωπική αυτονομία· οι πολιτικές που βασίζονται στα δικαιώματα βελτιώνουν την ανεξάρτητη διαβίωση.	Υποστηριζόμενη στέγαση και δικαιώματα· γενικό πλαίσιο κοινωνικών υπηρεσιών.
10	European Commission (2025)	Παρουσιάζει πρακτικές για την υποστήριξη της αποϊδρυματοποίησης και της κοινοτικής φροντίδας, δείχνοντας πώς η κοινωνική καινοτομία μπορεί να μεταμορφώσει τη φροντίδα.	Ευρωπαϊκή Ένωση	Σύνθεση περιπτώσεων/πρακτικών και εννοιολογικού πλαισίου.	Οι λύσεις φροντίδας με επίκεντρο την κοινότητα και την ενδυνάμωση βελτιώνουν την κοινωνική ένταξη και την ποιότητα ζωής.	Κοινοτική φροντίδα και αποϊδρυματοποίηση· πεδίο πιθανής συμπληρωματικής δράσης ΚΑΟ.

11	Mion, Baratta, Bonfanti & Baroni (2022)	Αναλύει τους παράγοντες που οδηγούν την κοινωνική καινοτομία στις υπηρεσίες για άτομα με αναπηρίες.	Ιταλία	Ποιοτικές, ημιδομημένες συνεντεύξεις με 13 μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς.	Προσδιορίζει ατομικούς, οργανωτικούς και συμφραζόμενους παράγοντες που προωθούν την κοινωνική καινοτομία· αναδεικνύει τη διατομεακή συνεργασία ως κλειδί για την ένταξη.	Μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί και κοινωνική γεωργία· συναφές με ΚΑΟ και κοινωνικές υπηρεσίες.
12	Krüger & David (2020)	Προτείνει πλαίσιο συμπεριληπτικής επιχειρηματικής εκπαίδευσης ως μορφή κοινωνικής καινοτομίας για άτομα με αναπηρίες.	Ευρωπαϊκή Ένωση	Εννοιολογική προσέγγιση εφαρμοσμένη με ανάλυση περιπτώσεων και πολιτικής.	Η συμπεριληπτική επιχειρηματική εκπαίδευση προάγει την αυτονομία, την κοινωνική συμμετοχή και τη δημιουργία καινοτόμων οικοσυστημάτων προσαρμοσμένων σε άτομα με αναπηρίες.	Συμπεριληπτική επιχειρηματική εκπαίδευση· συναφές με κοινωνική επιχειρηματικότητα.
13	Olmedo, Ruiz-Rivera, O'Shaughnessy & Chatzichristos (2024)	Αναλύει τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής καινοτομίας σε κοινωνικές επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης που εξυπηρετούν ευάλωτες ομάδες.	Ιρλανδία	Ποιοτική διερευνητική μελέτη· οργανωτική ανάλυση επιχειρήσεων εργασιακής ένταξης (WISE).	Οι κοινωνικές επιχειρήσεις λειτουργούν ως αποτελεσματικές κοινωνικές καινοτομίες, μειώνοντας τα εμπόδια στον αποκλεισμό και προωθώντας την ένταξη στην αγορά εργασίας, συμπεριλαμβανομένων των ατόμων με αναπηρίες.	Επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης· άμεση σχέση με ΚΑΟ.
14	Bailey et al. (2022)	Εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνική καινοτομία μπορεί να οδηγήσει σε χωρίς αποκλεισμούς απασχόληση για άτομα με αναπηρίες στον κατασκευαστικό κλάδο.	Ευρωπαϊκό πλαίσιο και διεθνείς συγκρίσεις	Θεματική ανάλυση εμπειρικής βιβλιογραφίας και συγκριτική προσέγγιση.	Οι συμπεριληπτικές πρακτικές και τα καινοτόμα μοντέλα απασχόλησης δημιουργούν βιώσιμες ευκαιρίες εργασίας για τα άτομα με αναπηρίες.	Συμπεριληπτική απασχόληση· υποστηρικτικό πλαίσιο για εργασιακή ένταξη.
15	Ejdys et al. (2025)	Διερευνά μελλοντικά σενάρια κοινωνικής καινοτομίας που προωθούν την ένταξη των ατόμων με αναπηρίες στην αγορά εργασίας, εντοπίζοντας εμπόδια και διευκολυντικούς παράγοντες.	Πολωνία	Ανάλυση σεναρίων PESTV και μικτή συγκριτική προσέγγιση.	Προσδιορίζει βασικούς παράγοντες, όπως η χρηματοδότηση, η δέσμευση και η πολυτομεακή συνεργασία, που υποστηρίζουν καινοτομίες για απασχόληση χωρίς αποκλεισμούς.	Σενάρια κοινωνικής καινοτομίας στην απασχόληση· έμμεση σχέση με ΚΑΟ.

16	Espada-Chavarria et al. (2021)	Αξιολογεί τον τρόπο με τον οποίο οι διαδικασίες ανοιχτής καινοτομίας σε εταιρείες και πανεπιστήμια βελτιώνουν την πρόσβαση σε πρακτική άσκηση και απασχόληση για φοιτητές με αναπηρίες.	Ευρωπαϊκή Ένωση	Περιγραφική ποσοτική έρευνα με ερωτηματολόγια σε ανοιχτή διαδικασία καινοτομίας.	Η ανοιχτή καινοτομία δημιούργησε ισότιμη πρόσβαση στην πρόσληψη και βελτίωσε την αντιληπτή ποιότητα εργασίας για φοιτητές με αναπηρίες.	Ανοιχτή καινοτομία σε πανεπιστήμια και επιχειρήσεις· δεν αφορά άμεσα ΚΑΟ.
17	Hossain et al. (2025)	Προσδιορίζει καινοτόμες στρατηγικές για την προώθηση της ένταξης των νέων με αναπηρίες στην αγορά εργασίας στο μέλλον.	Ευρωπαϊκή Ένωση	Έρευνα Delphi με ειδικούς και άτομα με αναπηρίες.	Επισημαίνει στρατηγικές, όπως συνεχιζόμενη εκπαίδευση, πρότυπα προσβασιμότητας και ενίσχυση της εμπιστοσύνης των εργοδοτών, για βιώσιμη απασχόληση.	Στρατηγικές μελλοντικής απασχόλησης· υποστηρικτικό πλαίσιο.
18	Jochmaring & York (2023)	Εξετάζει τον αντίκτυπο των τάσεων της αγοράς εργασίας, όπως οι τεχνολογίες και ο αυτοματισμός, στην ένταξη των ατόμων με αναπηρίες στην αγορά εργασίας.	Γερμανία και σκανδιναβικές χώρες (σύγκριση ΕΕ)	Κριτική ανάλυση και ανάλυση τεκμηρίων για το «Work 4.0».	Η ψηφιοποίηση μπορεί να δημιουργήσει ευκαιρίες αλλά και να ενισχύσει αποκλεισμούς· απαιτούνται πολιτικές ένταξης και κοινωνική εστίαση στην καινοτομία στην εργασία.	Ψηφιοποίηση και αγορά εργασίας· υποστηρικτικό πλαίσιο.
19	Marinaci et al. (2023)	Πραγματοποιεί συγκριτική προσέγγιση σχετικά με τις υποστηρικτικές τεχνολογίες και τον αντίκτυπό τους στην εργασιακή ένταξη.	Ιταλία και συγκριτική προσέγγιση στην ΕΕ	Θεματική ανάλυση και συγκριτική προσέγγιση.	Η ενσωμάτωση τεχνολογικών βοηθημάτων πρέπει να συνοδεύεται από πολιτικές υποστήριξης, συνεχή εκπαίδευση και έμφαση στις κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις για τη βελτιστοποίηση της ένταξης στην αγορά εργασίας.	Υποστηρικτικές τεχνολογίες και απασχόληση· έμμεση σχέση με ΚΑΟ.
20	Mira-Aladrén, Martín-Peña & Gil-Lacruz (2024)	Αξιολογεί κοινωνικές παρεμβάσεις που απευθύνονται σε άτομα με αναπηρίες και εξετάζει ποιες πρακτικές διαθέτουν ενδείξεις κοινωνικού αντικτύπου.	Ισπανία και συγκριτικό ευρωπαϊκό πλαίσιο	Συστηματική βιβλιογραφική προσέγγιση/θεματική ανάλυση εμπειρικών δεδομένων και συγκριτική προσέγγιση.	Τονίζεται η σημασία αυστηρών αξιολογήσεων και τεκμηριωμένων πρακτικών που προάγουν την ένταξη και βασίζονται στα δικαιώματα.	Αξιολόγηση κοινωνικών παρεμβάσεων· χρήσιμο για αξιολόγηση πρακτικών ΚΑΟ.

21	Giuntoli et al. (2024)	Αξιολογεί ποιες παρεμβάσεις και πολιτικές ήταν αποτελεσματικές στην αλλαγή των κοινωνικών στάσεων απέναντι στα άτομα με αναπηρίες και στην προώθηση βαθύτερης ένταξης.	Διεθνής και ευρωπαϊκή συγκριτική ανασκόπηση	Ανασκόπηση οριοθέτησης πεδίου εφαρμογής με εμπειρικά στοιχεία πολιτικών και προγραμμάτων.	Ο συνδυασμός εκπαιδευτικών, επιμορφωτικών, πολιτικών και κοινοτικών παρεμβάσεων σε διαφορετικά επίπεδα παράγει με μεγαλύτερη συνέπεια αλλαγές στάσεων και βιωσιμότητα στην κοινωνική ένταξη.	Αλλαγή κοινωνικών στάσεων· υποστηρικτικό πλαίσιο κοινωνικής ένταξης.
----	---------------------------	--	---	---	--	--

Τα αποτελέσματα της ανασκόπησης οργανώνονται με βάση τα νέα ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας και ερμηνεύονται με κύριο αναλυτικό πλαίσιο την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία. Αυτό σημαίνει ότι οι μελέτες δεν αξιολογούνται μόνο ως προς το αν αφορούν την αναπηρία, την ένταξη ή την κοινωνική καινοτομία, αλλά κυρίως ως προς το αν συνδέονται με φορείς και αρχές της ΚΑΟ. Συγκεκριμένα, η ανάλυση εξετάζει αν οι παρεμβάσεις συνδέονται με κοινωνικές επιχειρήσεις, επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης, συνεταιρισμούς, οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας ή συμμετοχικές μορφές δράσης, καθώς και αν υπηρετούν κοινωνικό σκοπό, συλλογική ωφέλεια, συμμετοχική διακυβέρνηση και περιορισμό της κυριαρχίας του κέρδους. Με αυτή την ιεράρχηση, η κοινωνική καινοτομία δεν χρησιμοποιείται ως γενική έννοια-ομπρέλα, αλλά μόνο ως επιμέρους πρακτική που αποκτά σημασία όταν εντάσσεται σε φορείς ή αρχές της ΚΑΟ.

1ο ερευνητικό ερώτημα:

Ποιες κοινωνικές ανάγκες των ατόμων με αναπηρίες στην Ευρωπαϊκή Ένωση αναδεικνύονται στη βιβλιογραφία ως πεδία παρέμβασης της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας;

Η ανασκόπηση δείχνει ότι οι κοινωνικές ανάγκες των ατόμων με αναπηρίες γίνονται πεδία παρέμβασης της ΚΑΟ κυρίως όταν συνδέονται με συγκεκριμένους φορείς κοινωνικής οικονομίας και όχι όταν αναφέρονται γενικά ως ανάγκες κοινωνικής πολιτικής. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις και οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης εμφανίζονται ως οι φορείς που συνδέονται πιο άμεσα με την ανάγκη για απασχόληση, κατάρτιση και προσαρμοσμένα εργασιακά περιβάλλοντα (Buhariwala, Wilton & Evans, 2015; Olmedo et al., 2024). Οι οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας και οι μη κερδοσκοπικοί φορείς εμφανίζονται περισσότερο σε σχέση με υπηρεσίες υποστήριξης, κοινοτική φροντίδα και συμμετοχικές παρεμβάσεις, ενώ οι συνεταιριστικές μορφές συνδέονται θεωρητικά με τη συλλογική

δράση και τη συμμετοχική διακυβέρνηση, αλλά εμφανίζονται λιγότερο συστηματικά στη διαθέσιμη βιβλιογραφία.

Με αυτή την έννοια, οι ανάγκες που αναδεικνύονται δεν αποτελούν αυτομάτως πεδία ΚΑΟ. Η εργασιακή ένταξη, η ανεξάρτητη διαβίωση, η κοινοτική υποστήριξη, η προσβασιμότητα και η κοινωνική συμμετοχή αποκτούν σχέση με την ΚΑΟ μόνο όταν αντιμετωπίζονται μέσα από φορείς που έχουν κοινωνικό σκοπό, συλλογική ωφέλεια, συμμετοχική λειτουργία και σαφή σύνδεση με την ένταξη των ατόμων με αναπηρίες. Επομένως, το βασικό εύρημα του πρώτου ερευνητικού ερωτήματος δεν είναι απλώς ότι υπάρχουν κοινωνικές ανάγκες, αλλά ότι η ΚΑΟ συνδέεται κυρίως με εκείνες τις ανάγκες που μπορούν να οργανωθούν μέσα από κοινωνικές επιχειρήσεις, επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης, συνεταιρισμούς και οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας.

2ο ερευνητικό ερώτημα:

Ποιοι φορείς και ποιες μορφές της ΚΑΟ εμφανίζονται στη βιβλιογραφία σε σχέση με την κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες;

Η βιβλιογραφία αναδεικνύει πέντε βασικές κατηγορίες φορέων ή πλαισίων που σχετίζονται με την κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες. Η πρώτη κατηγορία αφορά τις επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης. Οι φορείς αυτοί εμφανίζονται ως η πιο άμεσα συνδεδεμένη μορφή ΚΑΟ με την απασχόληση, επειδή έχουν ως βασικό σκοπό την ένταξη ατόμων που αντιμετωπίζουν εμπόδια στην κύρια αγορά εργασίας. Στη βιβλιογραφία συνδέονται με τη δημιουργία θέσεων εργασίας, την κατάρτιση, την υποστήριξη, την προσαρμογή του εργασιακού περιβάλλοντος και τη μείωση της απόστασης από την κύρια αγορά εργασίας (Olmedo et al., 2024). Για αυτόν τον λόγο αποτελούν την πιο καθαρή κατηγορία ΚΑΟ σε σχέση με το αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

Η δεύτερη κατηγορία αφορά τις κοινωνικές επιχειρήσεις. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις έχουν ευρύτερη λειτουργία από τις επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης, επειδή δεν περιορίζονται απαραίτητα

στην απασχόληση, αλλά μπορούν να συνδυάζουν εργασία, υπηρεσίες, κατάρτιση, κοινωνική υποστήριξη και συμμετοχή στην κοινότητα. Στη βιβλιογραφία εμφανίζονται ως φορείς που μπορούν να δημιουργήσουν πιο υποστηρικτικά και προσβάσιμα περιβάλλοντα για άτομα με αναπηρίες, ιδίως όταν λειτουργούν με σαφή κοινωνικό σκοπό και όχι με κύριο προσανατολισμό το κέρδος (Buhariwala, Wilton & Evans, 2015). Η συμβολή τους είναι πιο ευρεία, αλλά χρειάζεται πάντα να εξετάζεται αν συνδέεται πράγματι με αρχές ΚΑΟ, όπως η συλλογική ωφέλεια, η κοινωνική λογοδοσία και η συμμετοχική λειτουργία.

Η τρίτη κατηγορία αφορά τους συνεταιρισμούς και τους κοινωνικούς συνεταιρισμούς. Οι φορείς αυτοί είναι σημαντικοί για την ΚΑΟ, επειδή συνδέονται με τη συλλογική δράση, τη δημοκρατική ή συμμετοχική διακυβέρνηση και την ενδυνάμωση των μελών τους. Σε θεωρητικό επίπεδο, οι συνεταιρισμοί έχουν ισχυρή σχέση με τη συμμετοχή των ατόμων με αναπηρίες όχι μόνο ως εργαζομένων ή ωφελούμενων, αλλά και ως μελών που μπορούν να έχουν ρόλο στη λήψη αποφάσεων. Ωστόσο, στη βιβλιογραφία που εξετάστηκε, η άμεση εμπειρική τεκμηρίωση της σχέσης τους με την αναπηρία και την εργασιακή ένταξη εμφανίζεται λιγότερο συστηματική σε σχέση με τις επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης και τις κοινωνικές επιχειρήσεις. Επομένως, οι συνεταιρισμοί είναι σημαντικοί ως προς τις αρχές της ΚΑΟ, αλλά λιγότερο ισχυρά τεκμηριωμένοι ως προς τα πρακτικά αποτελέσματα στο συγκεκριμένο πεδίο.

Η τέταρτη κατηγορία αφορά τους μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς και τις οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας. Οι φορείς αυτοί εμφανίζονται κυρίως σε σχέση με υπηρεσίες υποστήριξης, κοινοτική φροντίδα, κοινωνική συμμετοχή, ενδυνάμωση και συμμετοχικές παρεμβάσεις. Η συμβολή τους δεν αφορά πάντοτε άμεσα την εργασιακή ένταξη, αλλά περισσότερο την πρόσβαση σε υπηρεσίες, τη σύνδεση με την κοινότητα και την υποστήριξη της καθημερινής συμμετοχής των ατόμων με αναπηρίες (Mion, Baratta, Bonfanti & Baroni, 2022; Knevel, Wilken & Schippers, 2022). Ωστόσο, δεν

πρέπει να θεωρείται ότι κάθε μη κερδοσκοπικός οργανισμός ανήκει αυτομάτως στην ΚΑΟ. Η ένταξή του στο πεδίο της ΚΑΟ εξαρτάται από το αν λειτουργεί με κοινωνικό σκοπό, συλλογική ωφέλεια, κοινωνική λογοδοσία και ουσιαστική συμμετοχή των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες.

Η πέμπτη κατηγορία αφορά φορείς και παρεμβάσεις που δεν αποτελούν καθαυτές ΚΑΟ, αλλά λειτουργούν ως συγκριτικό πλαίσιο. Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται επιχειρήσεις της κύριας αγοράς, δημόσιες πολιτικές, τεχνολογικές παρεμβάσεις, πανεπιστημιακές δράσεις, εταιρικά προγράμματα ένταξης και γενικές κοινωνικές καινοτομίες. Οι παρεμβάσεις αυτές είναι χρήσιμες για την κατανόηση των εμποδίων και των δυνατοτήτων ένταξης, αλλά δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως ΚΑΟ μόνο επειδή έχουν κοινωνικό αποτέλεσμα ή καινοτόμο χαρακτήρα. Για να συνδεθούν με την ΚΑΟ, πρέπει να υπάρχει σαφής σχέση με φορείς κοινωνικής οικονομίας, κοινωνικό σκοπό, συλλογική ωφέλεια, συμμετοχική λειτουργία και περιορισμό της κυριαρχίας του κέρδους (European Commission, 2020; OECD, 2022).

Συγκριτικά, οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης αποτελούν την πιο άμεσα τεκμηριωμένη κατηγορία φορέων ΚΑΟ για την απασχόληση των ατόμων με αναπηρίες, επειδή συνδέονται ευθέως με εργασία, κατάρτιση και υποστηριζόμενη μετάβαση προς την αγορά εργασίας. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις έχουν ευρύτερο πεδίο δράσης, καθώς μπορούν να συνδέουν την απασχόληση με υπηρεσίες, κοινωνική υποστήριξη και συμμετοχή στην κοινότητα. Οι συνεταιρισμοί και οι κοινωνικοί συνεταιρισμοί έχουν ισχυρή θεωρητική σημασία λόγω της συμμετοχικής διακυβέρνησης, αλλά η εμπειρική τους τεκμηρίωση στο πεδίο της αναπηρίας εμφανίζεται πιο περιορισμένη. Οι μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί και οι οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας σχετίζονται περισσότερο με υπηρεσίες, κοινοτική υποστήριξη και ενδυνάμωση, ενώ οι δημόσιες, εταιρικές ή τεχνολογικές παρεμβάσεις παραμένουν κυρίως εξωτερικό συγκριτικό πλαίσιο και όχι φορείς ΚΑΟ.

3ο ερευνητικό ερώτημα:

Με ποιους τρόπους οι φορείς και οι πρακτικές της ΚΑΟ συμβάλλουν στην απασχόληση, στην πρόσβαση σε υπηρεσίες, στη συμμετοχή και στην ενδυνάμωση των ατόμων με αναπηρίες;

Η συμβολή της ΚΑΟ στην ένταξη των ατόμων με αναπηρίες δεν εμφανίζεται ως ενιαία ή αυτόματη διαδικασία. Διαφοροποιείται ανάλογα με τον τύπο του φορέα, τον μηχανισμό παρέμβασης, το πεδίο δράσης και το θεσμικό περιβάλλον μέσα στο οποίο λειτουργεί. Οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης αποτελούν τον πιο άμεσο μηχανισμό σύνδεσης της ΚΑΟ με την απασχόληση, επειδή οργανώνουν θέσεις εργασίας, κατάρτιση, υποστήριξη και συχνά μεταβατικές διαδρομές προς πιο σταθερές μορφές εργασίας. Το βασικό αποτέλεσμα αυτής της παρέμβασης είναι ότι μειώνεται η απόσταση ανάμεσα στα άτομα με αναπηρίες και την κύρια αγορά εργασίας, καθώς η εργασία συνδέεται με προσαρμογές, καθοδήγηση και κοινωνική υποστήριξη (Buhariwala, Wilton & Evans, 2015; Olmedo et al., 2024). Ωστόσο, η συμβολή αυτή έχει όρια, καθώς εξαρτάται από την ποιότητα των θέσεων εργασίας, τη διάρκεια της υποστήριξης, τη δυνατότητα επαγγελματικής εξέλιξης και την αποφυγή επισφαλών ή χαμηλά αμειβόμενων μορφών απασχόλησης.

Οι κοινωνικές επιχειρήσεις λειτουργούν με ευρύτερο μηχανισμό, καθώς μπορούν να συνδέουν την εργασία με υπηρεσίες, κατάρτιση, κοινωνική υποστήριξη και συμμετοχή στην κοινότητα. Σε αυτή την περίπτωση, η συμβολή δεν περιορίζεται στην πρόσβαση σε μια θέση εργασίας, αλλά αφορά τη δημιουργία πιο προσβάσιμων και υποστηρικτικών περιβαλλόντων, όπου η οικονομική δραστηριότητα συνδυάζεται με κοινωνικό σκοπό. Το αποτέλεσμα που αναδεικνύεται είναι η ενίσχυση της κοινωνικής αναγνώρισης, της καθημερινής συμμετοχής και της δυνατότητας των ατόμων με αναπηρίες να αποκτούν δεξιότητες και επαφή με την αγορά εργασίας. Η αντίφαση είναι ότι οι κοινωνικές επιχειρήσεις δεν είναι αυτόματα συμπεριληπτικές, καθώς μπορεί να λειτουργούν σε μικρή κλίμακα, να εξαρτώνται από ασταθή χρηματοδότηση ή να δυσκολεύονται να διατηρήσουν οικονομική βιωσιμότητα.

Οι συνεταιρισμοί και οι κοινωνικοί συνεταιρισμοί συμβάλλουν κυρίως μέσα από τον μηχανισμό της συλλογικής συμμετοχής. Η σημασία τους βρίσκεται στο ότι μπορούν να μετατοπίσουν τα άτομα με αναπηρίες από τη θέση του ωφελούμενου στη θέση του μέλους, του εργαζόμενου ή του συνδιαμορφωτή αποφάσεων. Το αποτέλεσμα αυτού του μηχανισμού είναι η ενίσχυση της ενδυνάμωσης, της συλλογικής ταυτότητας και της συμμετοχής στη διακυβέρνηση των φορέων. Ωστόσο, η διαθέσιμη βιβλιογραφία δεν τεκμηριώνει με την ίδια ένταση την πρακτική αποτελεσματικότητα των συνεταιριστικών μορφών στο πεδίο της αναπηρίας. Έτσι, οι συνεταιρισμοί εμφανίζονται ισχυροί σε επίπεδο αρχών ΚΑΟ, αλλά λιγότερο σαφείς ως προς τα εμπειρικά αποτελέσματα στην εργασιακή ένταξη.

Οι οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας και οι μη κερδοσκοπικοί φορείς συμβάλλουν περισσότερο στην πρόσβαση σε υπηρεσίες, στην κοινοτική υποστήριξη και στην ενδυνάμωση. Ο μηχανισμός τους δεν είναι απαραίτητα η δημιουργία θέσεων εργασίας, αλλά η παροχή υποστήριξης, η σύνδεση με την κοινότητα, η πρόσβαση σε υπηρεσίες και η συμμετοχή των ατόμων με αναπηρίες στον σχεδιασμό παρεμβάσεων. Τα αποτελέσματα αυτών των φορέων εμφανίζονται κυρίως στην ενίσχυση της καθημερινής συμμετοχής, της ανεξάρτητης διαβίωσης και της κοινωνικής αναγνώρισης (Mion, Baratta, Bonfanti & Baroni, 2022; Knevel, Wilken & Schippers, 2022). Παράλληλα, υπάρχει ο κίνδυνος η συμμετοχή να μένει συμβολική, όταν τα άτομα με αναπηρίες εμφανίζονται μόνο ως αποδέκτες υπηρεσιών και όχι ως πρόσωπα που επηρεάζουν πραγματικά τον σχεδιασμό, τη λειτουργία και την αξιολόγηση των παρεμβάσεων.

Συνολικά, τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η ΚΑΟ συμβάλλει μέσα από τέσσερις βασικούς μηχανισμούς: την πρόσβαση σε υποστηριζόμενη ή προσαρμοσμένη εργασία, τη σύνδεση εργασίας και υπηρεσιών, τη συλλογική συμμετοχή στη διακυβέρνηση και την κοινοτική υποστήριξη. Τα βασικά αποτελέσματα που αναδεικνύονται είναι η μείωση της απόστασης από την κύρια αγορά εργασίας, η ενίσχυση της πρόσβασης σε υπηρεσίες, η συμμετοχή στον σχεδιασμό παρεμβάσεων και η ενδυνάμωση

των ατόμων με αναπηρίες. Ταυτόχρονα, τα ευρήματα δείχνουν ότι η ΚΑΟ δεν πρέπει να παρουσιάζεται ως γενική λύση. Η περιορισμένη κλίμακα, η ασταθής χρηματοδότηση, η εξάρτηση από δημόσιους πόρους, η δυσκολία οικονομικής βιωσιμότητας, η πιθανή επισφαλής εργασία και η συμβολική συμμετοχή δείχνουν ότι η συμβολή της εξαρτάται από συγκεκριμένες θεσμικές, οργανωτικές και συμμετοχικές προϋποθέσεις (European Commission, 2020; OECD, 2022).

4^ο ερευνητικό ερώτημα:

Πώς διαφοροποιείται η ΚΑΟ από γενικές πρακτικές κοινωνικής καινοτομίας στο πεδίο της αναπηρίας;

Η ανασκόπηση δείχνει ότι αρκετές μελέτες αναφέρονται σε κοινωνική καινοτομία χωρίς να συνδέονται άμεσα με την ΚΑΟ. Για παράδειγμα, οι μελέτες για την ανοιχτή καινοτομία σε πανεπιστήμια και επιχειρήσεις, τις τεχνολογικές προσαρμογές, τις πολιτικές αλλαγής στάσεων ή τις στρατηγικές της κύριας αγοράς εργασίας είναι χρήσιμες για την κατανόηση της ένταξης των ατόμων με αναπηρίες, αλλά δεν αποτελούν από μόνες τους πρακτικές ΚΑΟ (Espada et al., 2021; Marinaci et al., 2023; Giuntoli et al., 2024; Jurado-Caraballo & Quintana-García, 2025). Πρόκειται κυρίως για γενικές κοινωνικές καινοτομίες, δημόσιες πολιτικές ή παρεμβάσεις της αγοράς.

Η ΚΑΟ διαφοροποιείται από αυτές τις πρακτικές επειδή δεν ορίζεται μόνο από το αν μια λύση είναι νέα ή κοινωνικά χρήσιμη. Ορίζεται από τον φορέα, τον σκοπό, τη διακυβέρνηση και τον τρόπο οργάνωσης της οικονομικής δραστηριότητας. Μία πρακτική συνδέεται με την ΚΑΟ όταν αναπτύσσεται από κοινωνική επιχείρηση, συνεταιρισμό, επιχείρηση εργασιακής ένταξης ή άλλο φορέα κοινωνικής οικονομίας και όταν υπηρετεί κοινωνικό σκοπό μέσα από συλλογική, συμμετοχική ή κοινωνικά προσανατολισμένη λειτουργία (Laville, 2010; Defourny & Nyssens, 2017; European Commission, 2020; OECD, 2022). Άρα, η κοινωνική καινοτομία αποτελεί χρήσιμο εργαλείο ανάλυσης μόνο όταν

εξετάζεται σε σχέση με τους φορείς και τις αρχές της ΚΑΟ και όχι ως γενική έννοια που περιλαμβάνει κάθε μορφή κοινωνικής παρέμβασης.

5^ο ερευνητικό ερώτημα:

Ποιες προϋποθέσεις και ποιοι περιορισμοί αναδεικνύονται στη βιβλιογραφία για την αποτελεσματική συμβολή της ΚΑΟ στην κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες;

Η αποτελεσματική συμβολή της ΚΑΟ προϋποθέτει σταθερό θεσμικό πλαίσιο, πρόσβαση σε χρηματοδότηση, οργανωτική ικανότητα, δίκτυα συνεργασίας και μηχανισμούς αξιολόγησης του κοινωνικού αντικτύπου (European Commission, 2020; OECD, 2022). Οι κοινωνικές επιχειρήσεις και οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης δεν μπορούν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά μόνο επειδή έχουν κοινωνικό σκοπό. Χρειάζονται πόρους, πρόσβαση σε αγορές, επαγγελματική υποστήριξη, συνεργασία με δημόσιους φορείς και μηχανισμούς λογοδοσίας. Χωρίς αυτά τα στοιχεία, υπάρχει ο κίνδυνος να παραμένουν μικρής κλίμακας πρωτοβουλίες, χωρίς σταθερή επίδραση στην εργασιακή και κοινωνική ένταξη των ατόμων με αναπηρίες.

Ένας βασικός περιορισμός είναι η εξάρτηση πολλών φορέων ΚΑΟ από δημόσιους πόρους ή ευκαιριακά προγράμματα χρηματοδότησης. Η εξάρτηση αυτή δημιουργεί αστάθεια και περιορίζει τη δυνατότητα μακροπρόθεσμου σχεδιασμού. Παράλληλα, μπορεί να οδηγήσει σε εργαλειοποίηση της ΚΑΟ, όταν οι φορείς κοινωνικής οικονομίας καλούνται να καλύψουν ανάγκες που ανήκουν στη δημόσια ευθύνη, χωρίς να διαθέτουν τους αντίστοιχους πόρους. Σε αυτή την περίπτωση, η ΚΑΟ δεν ενισχύει το κράτος πρόνοιας, αλλά κινδυνεύει να λειτουργήσει ως φθηνό υποκατάστατο ανεπαρκών δημόσιων πολιτικών.

Ένας δεύτερος περιορισμός αφορά την ποιότητα της εργασιακής ένταξης. Η δημιουργία θέσεων εργασίας δεν αρκεί από μόνη της, εάν οι θέσεις αυτές είναι προσωρινές, χαμηλά αμειβόμενες, χωρίς προοπτική εξέλιξης ή αποκομμένες από την κύρια αγορά εργασίας. Οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης

και οι κοινωνικές επιχειρήσεις χρειάζεται να αξιολογούνται όχι μόνο ως προς τον αριθμό των ωφελούμενων, αλλά και ως προς τη σταθερότητα της απασχόλησης, τα εργασιακά δικαιώματα, τις εύλογες προσαρμογές και την πραγματική ενδυνάμωση των εργαζομένων με αναπηρίες. Διαφορετικά, υπάρχει κίνδυνος η ΚΑΟ να αναπαράγει μια πιο ήπια μορφή εργασιακής περιθωριοποίησης.

Τρίτος κρίσιμος περιορισμός είναι η συμμετοχή των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες. Η συμμετοχική διακυβέρνηση αποτελεί βασική αρχή της ΚΑΟ, αλλά στην πράξη η συμμετοχή μπορεί να παραμένει συμβολική. Αυτό συμβαίνει όταν τα άτομα με αναπηρίες εμφανίζονται μόνο ως ωφελούμενοι υπηρεσιών και όχι ως συνδιαμορφωτές των αποφάσεων, των παρεμβάσεων και της αξιολόγησης. Η ουσιαστική συμβολή της ΚΑΟ προϋποθέτει ενεργό συμμετοχή των ατόμων με αναπηρίες στον σχεδιασμό, στη λειτουργία και στη λογοδοσία των φορέων, ώστε οι παρεμβάσεις να ανταποκρίνονται στις πραγματικές ανάγκες και εμπειρίες τους (Knevel, Wilken & Schippers, 2022; Mira-Aladrén, Martín-Peña & Gil-Lacruz, 2024).

Συνολικά, η βιβλιογραφία δείχνει ότι η ΚΑΟ μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στην κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες μόνο όταν λειτουργεί μέσα σε υποστηρικτικό θεσμικό περιβάλλον, με σταθερή χρηματοδότηση, ποιοτικές εργασιακές συνθήκες, συμμετοχική διακυβέρνηση και σαφή σύνδεση με δημόσιες πολιτικές. Αντίθετα, όταν οι φορείς της ΚΑΟ λειτουργούν αποσπασματικά, χωρίς πόρους, χωρίς αξιολόγηση και χωρίς πραγματική συμμετοχή των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες, η συμβολή τους περιορίζεται. Επομένως, το κρίσιμο εύρημα δεν είναι ότι η ΚΑΟ συμβάλλει γενικά στην ένταξη, αλλά ότι συμβάλλει υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις και με σαφή όρια.

Συμπεράσματα

Συμπεράσματα

Η παρούσα συστηματική ανασκόπηση εξέτασε τον ρόλο της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας (ΚΑΟ) στην κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι η ΚΑΟ δεν λειτουργεί ως γενική ή αυτόματη λύση για την ένταξη, αλλά ως ειδικό πεδίο κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης που μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά μόνο όταν συνδέεται με συγκεκριμένους φορείς, κοινωνικό σκοπό, συλλογική ωφέλεια, συμμετοχική λειτουργία και θεσμική στήριξη. Η κοινωνική καινοτομία δεν ταυτίζεται με την ΚΑΟ, αλλά λειτουργεί ως επιμέρους μηχανισμός που αποκτά σημασία όταν αναπτύσσεται μέσα σε φορείς κοινωνικής οικονομίας και όχι όταν περιγράφει γενικά κάθε νέα κοινωνική παρέμβαση (Laville, 2010; Defourny & Nyssens, 2017; European Commission, 2020; OECD, 2022). Επομένως, η κύρια συμβολή της εργασίας είναι ότι αποσαφηνίζει πού η ΚΑΟ έχει πραγματική αναλυτική αξία και πού υπάρχει κίνδυνος να χρησιμοποιηθεί ως γενικός όρος χωρίς σαφές περιεχόμενο.

Ως προς το πρώτο ερευνητικό ερώτημα, η ανασκόπηση έδειξε ότι οι κοινωνικές ανάγκες των ατόμων με αναπηρίες συνδέονται με την ΚΑΟ κυρίως όταν αφορούν πεδία στα οποία μπορούν να δράσουν συγκεκριμένοι φορείς κοινωνικής οικονομίας. Οι βασικότερες ανάγκες που αναδείχθηκαν είναι η πρόσβαση στην εργασία, η κατάρτιση, η υποστήριξη στην καθημερινή ζωή, η κοινοτική φροντίδα, η προσβασιμότητα, η ανεξάρτητη διαβίωση και η κοινωνική συμμετοχή (Blanck, Brzinsky-Fay & Powell, 2025; Zólyomi, 2025; Eurofound, 2025; European Commission, 2025). Οι ανάγκες αυτές δεν είναι από μόνες τους πεδία ΚΑΟ. Γίνονται πεδία ΚΑΟ όταν οργανώνονται μέσα από κοινωνικές επιχειρήσεις, επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης, συνεταιρισμούς, οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας ή άλλες συμμετοχικές μορφές δράσης. Άρα, το κρίσιμο σημείο δεν είναι απλώς η ύπαρξη κοινωνικών αναγκών,

αλλά ο τρόπος με τον οποίο αυτές μετατρέπονται σε συλλογική, οργανωμένη και κοινωνικά προσανατολισμένη παρέμβαση.

Ως προς το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα, οι φορείς που εμφανίζονται πιο καθαρά στη βιβλιογραφία είναι οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης και οι κοινωνικές επιχειρήσεις. Οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης είναι οι πιο άμεσα τεκμηριωμένοι φορείς ΚΑΟ για την απασχόληση των ατόμων με αναπηρίες, επειδή συνδέουν την οικονομική δραστηριότητα με εργασία, κατάρτιση, υποστήριξη και προσαρμογή του εργασιακού περιβάλλοντος (Olmedo et al., 2024). Οι κοινωνικές επιχειρήσεις έχουν ευρύτερη λειτουργία, καθώς μπορούν να συνδέουν την εργασία με υπηρεσίες, κοινωνική υποστήριξη, κοινοτική συμμετοχή και ενδυνάμωση (Buhariwala, Wilton & Evans, 2015). Οι συνεταιρισμοί και οι κοινωνικοί συνεταιρισμοί έχουν ισχυρή θεωρητική σημασία, κυρίως λόγω της συλλογικής δράσης και της συμμετοχικής διακυβέρνησης, αλλά η εμπειρική τεκμηρίωσή τους στο ειδικό πεδίο της αναπηρίας εμφανίζεται λιγότερο συστηματική. Οι μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί και οι οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας συμβάλλουν περισσότερο στο πεδίο των υπηρεσιών, της κοινοτικής υποστήριξης και της συμμετοχής, αλλά δεν ταυτίζονται αυτόματα με την ΚΑΟ αν δεν διαθέτουν κοινωνική λογοδοσία, συλλογική ωφέλεια και ουσιαστική συμμετοχή των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες (Mion, Baratta, Bonfanti & Baroni, 2022; Knevel, Wilken & Schippers, 2022).

Ως προς το τρίτο ερευνητικό ερώτημα, η συμβολή της ΚΑΟ εντοπίζεται κυρίως σε τέσσερις μηχανισμούς. Ο πρώτος είναι η πρόσβαση σε υποστηριζόμενη ή προσαρμοσμένη εργασία, κυρίως μέσα από επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης. Ο δεύτερος είναι η σύνδεση εργασίας, υπηρεσιών και κατάρτισης, κυρίως μέσα από κοινωνικές επιχειρήσεις. Ο τρίτος είναι η συλλογική συμμετοχή και η δυνατότητα των ατόμων με αναπηρίες να έχουν ρόλο στη διακυβέρνηση ή στον σχεδιασμό των παρεμβάσεων. Ο τέταρτος είναι η κοινοτική υποστήριξη και η πρόσβαση σε υπηρεσίες που ενισχύουν την καθημερινή συμμετοχή και την κοινωνική αναγνώριση. Η ΚΑΟ, επομένως, δεν συμβάλλει μόνο

επειδή «παρέχει βοήθεια», αλλά επειδή μπορεί να δημιουργήσει ενδιάμεσους χώρους ανάμεσα στο κράτος, την αγορά και την κοινότητα, όπου η ένταξη συνδέεται με εργασία, υποστήριξη, συμμετοχή και συλλογική ωφέλεια.

Ως προς το τέταρτο ερευνητικό ερώτημα, η εργασία επιβεβαίωσε ότι η ΚΑΟ πρέπει να διακρίνεται καθαρά από τη γενική κοινωνική καινοτομία. Η κοινωνική καινοτομία μπορεί να αφορά νέες υπηρεσίες, τεχνολογικές λύσεις, δημόσιες πολιτικές, εταιρικά προγράμματα ή πρακτικές συνεργασίας (Moulaert et al., 2013; Munares, Lucas, Ferri & Ferrando, 2023). Ωστόσο, μια παρέμβαση δεν αποτελεί πρακτική ΚΑΟ μόνο επειδή είναι νέα, χρήσιμη ή κοινωνικά ωφέλιμη. Για να ενταχθεί στο πεδίο της ΚΑΟ, πρέπει να υπάρχει σύνδεση με φορείς κοινωνικής οικονομίας, κοινωνικό σκοπό, συλλογική ή συμμετοχική λειτουργία, κοινωνική λογοδοσία και περιορισμό της κυριαρχίας του κέρδους. Αυτή η διάκριση είναι σημαντική, γιατί αποτρέπει την υπερβολική διεύρυνση της έννοιας της ΚΑΟ και επιτρέπει πιο ακριβή αξιολόγηση των παρεμβάσεων που αφορούν τα άτομα με αναπηρίες.

Ως προς το πέμπτο ερευνητικό ερώτημα, η αποτελεσματικότητα της ΚΑΟ εξαρτάται από συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Οι πιο κρίσιμες είναι η σταθερή χρηματοδότηση, η θεσμική αναγνώριση, η συνεργασία με δημόσιες πολιτικές, η οργανωτική επάρκεια, οι εύλογες προσαρμογές, η αξιολόγηση κοινωνικού αντικτύπου, η προστασία των εργασιακών δικαιωμάτων και η ουσιαστική συμμετοχή των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες (European Commission, 2020; OECD, 2022; Mira-Aladrén, Martín-Peña & Gil-Lacruz, 2024). Χωρίς αυτές τις προϋποθέσεις, οι φορείς ΚΑΟ κινδυνεύουν να παραμείνουν μικρής κλίμακας, αποσπασματικοί ή εξαρτημένοι από προσωρινά προγράμματα. Επιπλέον, υπάρχει ο κίνδυνος η ΚΑΟ να εργαλειοποιηθεί ως φθηνή λύση απασχόλησης ή ως υποκατάστατο του κράτους πρόνοιας. Για τον λόγο αυτό, η συμβολή της πρέπει να αξιολογείται με βάση την ποιότητα της εργασίας, τη σταθερότητα της υποστήριξης, τη συμμετοχή, τα δικαιώματα και τον πραγματικό κοινωνικό αντίκτυπο.

Το πιο σαφές συμπέρασμα της ανασκόπησης είναι ότι οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης και οι κοινωνικές επιχειρήσεις αποτελούν τους πιο άμεσα τεκμηριωμένους φορείς ΚΑΟ για την κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες. Οι πρώτες είναι πιο ισχυρές στο πεδίο της εργασιακής ένταξης, επειδή συνδέουν άμεσα την απασχόληση με την υποστήριξη, την κατάρτιση και τη μετάβαση προς την αγορά εργασίας. Οι δεύτερες έχουν ευρύτερη σημασία, επειδή μπορούν να συνδυάζουν εργασία, υπηρεσίες, κοινωνική υποστήριξη και συμμετοχή στην κοινότητα. Οι συνεταιρισμοί και οι κοινωνικοί συνεταιρισμοί παραμένουν σημαντικοί λόγω της συμμετοχικής τους λογικής, αλλά χρειάζονται περισσότερη εμπειρική τεκμηρίωση ως προς την πρακτική τους αποτελεσματικότητα στο πεδίο της αναπηρίας. Οι οργανώσεις κοινωνικής οικονομίας και οι μη κερδοσκοπικοί φορείς έχουν ρόλο κυρίως στις υπηρεσίες, στην κοινοτική υποστήριξη και στην ενδυνάμωση, αλλά η ένταξή τους στην ΚΑΟ πρέπει να εξετάζεται κάθε φορά με βάση τα πραγματικά χαρακτηριστικά λειτουργίας τους.

Η παρούσα ανασκόπηση δεν επιτρέπει ασφαλή κατάταξη της αποτελεσματικότητας της ΚΑΟ ανά μορφή αναπηρίας, επειδή οι μελέτες που εξετάστηκαν δεν παρέχουν επαρκώς συγκρίσιμα δεδομένα για διαφορετικές κατηγορίες αναπηρίας. Αυτό είναι σημαντικό όριο και δεν πρέπει να καλυφθεί με γενικεύσεις. Το ασφαλέστερο συμπέρασμα είναι ότι η ΚΑΟ συνδέεται ισχυρότερα με συγκεκριμένα πεδία παρέμβασης και όχι με συγκεκριμένες μορφές αναπηρίας. Τα πεδία αυτά είναι κυρίως η εργασιακή ένταξη, η κοινοτική υποστήριξη, η πρόσβαση σε υπηρεσίες, η συμμετοχή στον σχεδιασμό παρεμβάσεων και η ενδυνάμωση. Επομένως, η μελλοντική έρευνα χρειάζεται να εξετάσει πιο συστηματικά αν και πώς οι διαφορετικοί φορείς ΚΑΟ ανταποκρίνονται σε διαφορετικές ανάγκες ατόμων με σωματικές, αισθητηριακές, νοητικές, ψυχικές ή πολλαπλές αναπηρίες.

Τελικό συμπέρασμα της εργασίας είναι ότι η ΚΑΟ συμβάλλει ουσιαστικά στην ένταξη των ατόμων με αναπηρίες μόνο όταν δεν χρησιμοποιείται ως γενικό σύνθημα ή ως εύκολη λύση κοινωνικής πολιτικής. Η αξία της εντοπίζεται κυρίως εκεί όπου οι φορείς της δημιουργούν ποιοτικές και

υποστηριζόμενες μορφές εργασίας, συνδέουν την απασχόληση με υπηρεσίες και κατάρτιση, ενισχύουν την κοινοτική συμμετοχή, διασφαλίζουν πραγματική συμμετοχή των ατόμων με αναπηρίες και λειτουργούν μέσα σε σταθερά θεσμικά περιβάλλοντα. Αντίθετα, όταν λείπουν οι πόροι, η θεσμική αναγνώριση, η αξιολόγηση, τα εργασιακά δικαιώματα και η ουσιαστική συμμετοχή, η ΚΑΟ κινδυνεύει να γίνει περιορισμένη, συμβολική ή εργαλειακή παρέμβαση. Άρα, το ζήτημα δεν είναι αν η ΚΑΟ «βοηθά» γενικά, αλλά ποιοι φορείς ΚΑΟ βοηθούν, με ποιους μηχανισμούς, με ποιες προϋποθέσεις και με ποια πραγματικά αποτελέσματα για τα άτομα με αναπηρίες.

Συζήτηση

Η παρούσα συζήτηση ερμηνεύει τα αποτελέσματα της βιβλιογραφικής ανασκόπησης με σαφή θεωρητική ιεράρχηση. Με βάση αυτή την ιεράρχηση, η ΚΑΟ χρησιμοποιείται στη Συζήτηση ως κριτήριο αξιολόγησης και όχι ως απλή πρόσθετη αναφορά. Επομένως, κάθε παρέμβαση εξετάζεται με βάση το αν συνδέεται με συγκεκριμένο φορέα ΚΑΟ, αν υπηρετεί κοινωνικό σκοπό, αν παράγει συλλογική ωφέλεια, αν διαθέτει συμμετοχική ή κοινωνικά προσανατολισμένη λειτουργία, αν συνδέεται με δημόσιες πολιτικές και αν εξασφαλίζει ουσιαστική συμμετοχή των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες. Με αυτόν τον τρόπο, η ανάλυση αποφεύγει να παρουσιάσει την ΚΑΟ ως γενική λύση και τη χρησιμοποιεί ως πλαίσιο κριτικής αποτίμησης των φορέων, των μηχανισμών και των ορίων της κοινωνικής και εργασιακής ένταξης.

Κύριο πλαίσιο ανάλυσης είναι η Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία (ΚΑΟ), ενώ το κοινωνικό και δικαιωματικό μοντέλο της αναπηρίας, οι δημόσιες πολιτικές και η κοινωνική καινοτομία λειτουργούν υποστηρικτικά. Επομένως, τα ευρήματα δεν συζητούνται γενικά ως ευρήματα για την αναπηρία, την ένταξη ή την καινοτομία, αλλά αξιολογούνται κυρίως με βάση το αν συνδέονται με φορείς ΚΑΟ, κοινωνικό σκοπό, συλλογική ωφέλεια, συμμετοχική διακυβέρνηση, κοινωνική λογοδοσία και περιορισμό της κυριαρχίας του κέρδους. Με αυτόν τον τρόπο, η κοινωνική καινοτομία δεν αντιμετωπίζεται ως αυτοτελές θεωρητικό πεδίο, αλλά ως πρακτική ή διαδικασία που αποκτά αναλυτική σημασία μόνο όταν εντάσσεται σε φορείς, αρχές και μορφές οργάνωσης της ΚΑΟ (Laville, 2010; Defourny & Nyssens, 2017; European Commission, 2020; OECD, 2022).

Ένα πρώτο σημείο συζήτησης αφορά το είδος των κοινωνικών αναγκών που αναδεικνύονται στη βιβλιογραφία και τη σχέση τους με την ΚΑΟ. Οι μελέτες που εξετάζουν την κατάσταση των ατόμων με αναπηρίες στην Ευρωπαϊκή Ένωση καταγράφουν σταθερά εμπόδια στην απασχόληση, στην ανεξάρτητη

διαβίωση, στην πρόσβαση σε υπηρεσίες και στην κοινωνική συμμετοχή (Blanck, Brzinsky-Fay & Powell, 2025; Zólyomi, 2025; Eurofound, 2025; European Commission, 2025). Τα εμπόδια αυτά δεν συνδέονται μόνο με ατομικούς περιορισμούς, αλλά κυρίως με θεσμικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που δυσχεραίνουν την πλήρη ένταξη. Η ΚΑΟ αποκτά σημασία ακριβώς σε αυτό το σημείο, επειδή μπορεί να λειτουργήσει ως οργανωμένο πεδίο συλλογικών απαντήσεων σε ανάγκες που δεν καλύπτονται επαρκώς ούτε από την αγορά ούτε από τις τυποποιημένες δημόσιες πολιτικές (Laville, 2010; European Commission, 2020; OECD, 2022).

Η βιβλιογραφία δείχνει ότι το ισχυρότερο πεδίο σύνδεσης ανάμεσα στην ΚΑΟ και την αναπηρία είναι η εργασιακή ένταξη. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις, οι συνεταιριστικές μορφές δράσης και κυρίως οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης εμφανίζονται ως φορείς που μπορούν να δημιουργήσουν εργασιακά περιβάλλοντα με κοινωνικό σκοπό, προσαρμοσμένη υποστήριξη και δυνατότητες συμμετοχής για άτομα που αντιμετωπίζουν εμπόδια στην κύρια αγορά εργασίας (Buhariwala, Wilton & Evans, 2015; Olmedo, Ruiz-Rivera, O'Shaughnessy & Chatzichristos, 2024). Σε αντίθεση με τις γενικές πολιτικές απασχόλησης, οι φορείς ΚΑΟ δεν περιορίζονται στην τοποθέτηση του ατόμου σε μια θέση εργασίας, αλλά μπορούν να συνδέουν την εργασία με την κατάρτιση, την κοινωνική υποστήριξη, τη συλλογική ένταξη και την ενδυνάμωση. Επομένως, η συμβολή τους δεν αφορά μόνο την πρόσβαση στην απασχόληση, αλλά και τη διαμόρφωση εργασιακών σχέσεων που περιορίζουν τον αποκλεισμό και αναγνωρίζουν τα άτομα με αναπηρίες ως ενεργά κοινωνικά και οικονομικά υποκείμενα.

Η ανάλυση των αποτελεσμάτων δείχνει, ωστόσο, ότι δεν πρέπει να εξισώνεται κάθε πρωτοβουλία εργασιακής ένταξης με την ΚΑΟ. Μελέτες που εξετάζουν την απασχόληση στην κύρια αγορά εργασίας, την εταιρική ένταξη ή τις στρατηγικές οργανωτικής προσαρμογής είναι χρήσιμες για την κατανόηση των εμποδίων και των δυνατοτήτων ένταξης, αλλά δεν αναφέρονται απαραίτητα σε φορείς ΚΑΟ (Jurado-Caraballo & Quintana-García, 2025; Bailey et al., 2022; Hossain et al., 2025). Η

διάκριση αυτή είναι κρίσιμη, διότι η ΚΑΟ δεν ορίζεται απλώς από το κοινωνικά ωφέλιμο αποτέλεσμα μιας δράσης, αλλά από τον τύπο του φορέα, τον κοινωνικό σκοπό, τη συμμετοχική ή κοινωνικά προσανατολισμένη διακυβέρνηση και τον περιορισμό της κυριαρχίας του κέρδους (Defourny & Nyssens, 2017; European Commission, 2020; OECD, 2022). Συνεπώς, η εργασία δεν αντιμετωπίζει την ένταξη των ατόμων με αναπηρίες γενικά ως ΚΑΟ, αλλά μόνο εκείνες τις πρακτικές που συνδέονται με τις αρχές και τις οργανωτικές μορφές της.

Δεύτερο σημαντικό πεδίο συμβολής της ΚΑΟ είναι η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, η κοινοτική υποστήριξη και η μετάβαση από ιδρυματικές σε κοινοτικές μορφές φροντίδας. Η βιβλιογραφία για την αποϊδρυματοποίηση και την ανεξάρτητη διαβίωση δείχνει ότι οι ανάγκες των ατόμων με αναπηρίες δεν μπορούν να καλυφθούν αποκλειστικά μέσα από συγκεντρωτικά, γραφειοκρατικά ή τυποποιημένα μοντέλα κοινωνικής πρόνοιας (Eurofound, 2025; European Commission, 2025; Flensburg et al., 2025). Σε αυτό το πλαίσιο, οι φορείς της ΚΑΟ μπορούν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά, ιδίως όταν αναπτύσσουν υπηρεσίες με τοπική σύνδεση, κοινωνικό σκοπό και συμμετοχικό σχεδιασμό. Η συμβολή αυτή δεν σημαίνει υποκατάσταση του κράτους πρόνοιας, αλλά δυνατότητα ανάπτυξης ενδιάμεσων μορφών δράσης που συνδέουν τις δημόσιες πολιτικές με τις ανάγκες των κοινοτήτων και των ίδιων των ωφελούμενων (Laville, 2010; European Commission, 2020; OECD, 2022).

Η σχέση της ΚΑΟ με το κράτος είναι επομένως σύνθετη. Από τη μία πλευρά, η ΚΑΟ μπορεί να συμπληρώνει τις δημόσιες πολιτικές, να αναπτύσσει πιο ευέλικτες και συμμετοχικές μορφές παρέμβασης και να ενισχύει την τοπική κοινωνική συνοχή. Από την άλλη πλευρά, η αποτελεσματικότητά της εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το θεσμικό πλαίσιο, τη χρηματοδότηση, την πρόσβαση σε δημόσιους πόρους, τα δίκτυα συνεργασίας και τους μηχανισμούς αξιολόγησης (European Commission, 2020; OECD, 2022). Η βιβλιογραφία, επομένως, δεν επιτρέπει μια εξιδανικευμένη

ανάγνωση της ΚΑΟ ως αυτόνομης λύσης. Αντίθετα, δείχνει ότι οι φορείς ΚΑΟ μπορούν να συμβάλουν ουσιαστικά μόνο όταν εντάσσονται σε σταθερά οικοσυστήματα κοινωνικής πολιτικής και όταν η δημόσια ευθύνη για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες δεν μεταφέρεται στους φορείς της κοινωνίας των πολιτών.

Αντίστοιχα, η σχέση της ΚΑΟ με την αγορά διαφοροποιείται από τη συμβατική επιχειρηματική λογική. Η αγορά εργασίας λειτουργεί συχνά με κριτήρια παραγωγικότητας, ανταγωνιστικότητας και κόστους, γεγονός που μπορεί να ενισχύσει τον αποκλεισμό των ατόμων με αναπηρίες όταν δεν υπάρχουν μηχανισμοί προσαρμογής και υποστήριξης. Οι φορείς της ΚΑΟ μπορούν να προσφέρουν ένα διαφορετικό πλαίσιο, στο οποίο η οικονομική δραστηριότητα συνδυάζεται με κοινωνικό σκοπό, συλλογική ωφέλεια και ένταξη ευάλωτων ομάδων (Defourny & Nyssens, 2017; European Commission, 2020). Αυτό δεν σημαίνει ότι οι φορείς ΚΑΟ βρίσκονται έξω από οικονομικούς περιορισμούς. Αντίθετα, πρέπει να διατηρούν οικονομική βιωσιμότητα, να εξασφαλίζουν πόρους και να ανταποκρίνονται σε απαιτήσεις οργάνωσης και αποτελεσματικότητας. Η ιδιαιτερότητά τους έγκειται στο ότι η οικονομική βιωσιμότητα δεν αποτελεί αυτοσκοπό, αλλά προϋπόθεση για την εξυπηρέτηση ενός κοινωνικού σκοπού.

Η συζήτηση με τη βιβλιογραφία αναδεικνύει επίσης τη σημασία της συμμετοχής των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες. Οι συμμετοχικές μελέτες δείχνουν ότι οι παρεμβάσεις έχουν μεγαλύτερη κοινωνική νομιμοποίηση και καλύτερη προσαρμογή στις πραγματικές ανάγκες όταν τα άτομα με αναπηρίες συμμετέχουν στον σχεδιασμό, στην υλοποίηση και στην αξιολόγησή τους (Knevel, Wilken & Schippers, 2022; Mira-Aladrén, Martín-Peña & Gil-Lacruz, 2024). Το εύρημα αυτό συνδέεται άμεσα με τις αρχές της ΚΑΟ, επειδή η συμμετοχική διακυβέρνηση και η συλλογική λογοδοσία αποτελούν βασικά στοιχεία διαφοροποίησης των φορέων της από τις συμβατικές επιχειρήσεις και τις τυπικές κρατικές υπηρεσίες. Ωστόσο, η συμμετοχή δεν πρέπει να είναι συμβολική. Αν οι ωφελούμενοι καλούνται μόνο να

επικυρώσουν προαποφασισμένες παρεμβάσεις, τότε η πρακτική δεν ανταποκρίνεται ουσιαστικά στις αρχές της ΚΑΟ.

Στο σημείο αυτό αποσαφηνίζεται και η σχέση ΚΑΟ και κοινωνικής καινοτομίας. Η κοινωνική καινοτομία αποτελεί χρήσιμη έννοια όταν περιγράφει νέους τρόπους κάλυψης κοινωνικών αναγκών, νέες σχέσεις συνεργασίας ή νέες οργανωτικές πρακτικές (Moulaert et al., 2013; Munares, Lucas, Ferri & Ferrando, 2023; Mion, Baratta, Bonfanti & Baroni, 2022). Δεν ταυτίζεται, όμως, με την ΚΑΟ. Μία τεχνολογική εφαρμογή προσβασιμότητας, ένα πρόγραμμα εταιρικής ένταξης ή μία δημόσια πολιτική μπορεί να είναι κοινωνικά καινοτόμα, αλλά δεν αποτελεί αυτομάτως πρακτική ΚΑΟ. Για να ενταχθεί στο πεδίο της ΚΑΟ, πρέπει να συνδέεται με φορείς και αρχές κοινωνικής οικονομίας, όπως ο κοινωνικός σκοπός, η συμμετοχική διακυβέρνηση, η συλλογική ωφέλεια και η κοινωνική λογοδοσία (Laville, 2010; Defourny & Nyssens, 2017; European Commission, 2020; OECD, 2022). Η διευκρίνιση αυτή είναι αναγκαία, επειδή αποτρέπει τη χρήση της κοινωνικής καινοτομίας ως έννοιας-ομπρέλας που απορροφά δημόσιες πολιτικές, τεχνολογικές λύσεις, κοινωνικές υπηρεσίες και δράσεις απασχόλησης χωρίς σαφή αναλυτικά όρια.

Η ανασκόπηση δείχνει ακόμη ότι οι φορείς που εμφανίζονται πιο καθαρά στη βιβλιογραφία είναι οι κοινωνικές επιχειρήσεις, οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης και οι μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί που παρέχουν υπηρεσίες υποστήριξης ή αναπτύσσουν κοινωνικά καινοτόμες πρακτικές (Buhariwala, Wilton & Evans, 2015; Mion, Baratta, Bonfanti & Baroni, 2022; Olmedo et al., 2024). Αντίθετα, οι συνεταιρισμοί και άλλες συλλογικές μορφές ΚΑΟ εμφανίζονται λιγότερο συστηματικά στη βιβλιογραφία για την αναπηρία. Αυτό αποτελεί σημαντικό ερευνητικό κενό, καθώς η θεωρία της ΚΑΟ αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στη συλλογική δράση και στη δημοκρατική διακυβέρνηση, αλλά η διαθέσιμη βιβλιογραφία δεν εξετάζει πάντα με επάρκεια πώς αυτά τα χαρακτηριστικά εφαρμόζονται στην πράξη για τα άτομα με αναπηρίες. Συνεπώς, η παρούσα εργασία συμβάλλει στη βιβλιογραφία όχι

μόνο καταγράφοντας τις σχετικές πρακτικές, αλλά και διακρίνοντας ποιες από αυτές συνδέονται άμεσα με την ΚΑΟ και ποιες αποτελούν απλώς ευρύτερες κοινωνικές παρεμβάσεις.

Κριτική αποτίμηση των ορίων και των κινδύνων της ΚΑΟ

Ένα κρίσιμο σημείο που αναδεικνύεται από τη βιβλιογραφία είναι ότι η αποτελεσματικότητα των φορέων ΚΑΟ δεν μπορεί να θεωρείται δεδομένη. Η ύπαρξη κοινωνικού σκοπού δεν αρκεί από μόνη της για να διασφαλίσει ουσιαστική κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες. Οι φορείς ΚΑΟ χρειάζονται σταθερή χρηματοδότηση, θεσμική αναγνώριση, οργανωτική επάρκεια, πρόσβαση σε δίκτυα συνεργασίας και μηχανισμούς αξιολόγησης του κοινωνικού αντικτύπου (European Commission, 2020; OECD, 2022; Mira-Aladrén, Martín-Peña & Gil-Lacruz, 2024). Χωρίς αυτές τις προϋποθέσεις, η ΚΑΟ μπορεί να παραμείνει μικρής κλίμακας, αποσπασματική και περιορισμένη ως προς τη μακροχρόνια επίδρασή της.

Πρώτος βασικός κίνδυνος είναι η εργαλειοποίηση της ΚΑΟ από το κράτος. Αυτό συμβαίνει όταν οι φορείς κοινωνικής οικονομίας καλούνται να καλύψουν ανάγκες που θα έπρεπε να αποτελούν σταθερή δημόσια ευθύνη, χωρίς όμως να λαμβάνουν επαρκείς πόρους, μακροπρόθεσμη χρηματοδότηση και θεσμική υποστήριξη. Σε αυτή την περίπτωση, η ΚΑΟ δεν λειτουργεί ως συμπληρωματικό πεδίο κοινωνικής πολιτικής, αλλά ως μηχανισμός μεταφοράς ευθύνης από το κράτος πρόνοιας προς φορείς με περιορισμένη οικονομική και οργανωτική αντοχή. Έτσι, οι ανάγκες των ατόμων με αναπηρίες κινδυνεύουν να αντιμετωπίζονται αποσπασματικά και όχι ως σταθερά κοινωνικά δικαιώματα (Laville, 2010; European Commission, 2020; OECD, 2022).

Δεύτερος κίνδυνος είναι η χρήση της ΚΑΟ ως φθηνής λύσης απασχόλησης. Οι επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης και οι κοινωνικές επιχειρήσεις μπορούν να στηρίζουν την πρόσβαση των ατόμων με αναπηρίες στην εργασία, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι κάθε θέση εργασίας μέσα σε φορέα ΚΑΟ είναι ποιοτική ή χειραφετητική. Αν η απασχόληση είναι προσωρινή, χαμηλά αμειβόμενη, χωρίς εργασιακά

δικαιώματα, χωρίς προοπτική εξέλιξης ή χωρίς σύνδεση με την κύρια αγορά εργασίας, τότε η ΚΑΟ κινδυνεύει να αναπαράγει μια πιο ήπια μορφή εργασιακής περιθωριοποίησης. Για τον λόγο αυτό, οι φορείς ΚΑΟ πρέπει να αξιολογούνται όχι μόνο με βάση το αν δημιουργούν θέσεις εργασίας, αλλά και με βάση την ποιότητα, τη σταθερότητα και την αξιοπρέπεια αυτής της εργασίας.

Τρίτος κίνδυνος είναι η συμβολική και όχι ουσιαστική συμμετοχή των ατόμων με αναπηρίες. Η συμμετοχική διακυβέρνηση αποτελεί βασική αρχή της ΚΑΟ, όμως στην πράξη η συμμετοχή μπορεί να περιορίζεται σε τυπικές διαδικασίες ή σε απλή διαβούλευση χωρίς πραγματική επιρροή στις αποφάσεις. Όταν τα άτομα με αναπηρίες αντιμετωπίζονται μόνο ως ωφελοούμενοι ή αποδέκτες υπηρεσιών, οι φορείς ΚΑΟ μπορεί να αναπαράγουν πατερναλιστικές σχέσεις, ακόμη και αν χρησιμοποιούν γλώσσα ένταξης και ενδυνάμωσης. Η ουσιαστική συμμετοχή απαιτεί πρόσβαση στη λήψη αποφάσεων, συμμετοχή στον σχεδιασμό των παρεμβάσεων, δυνατότητα αξιολόγησης των υπηρεσιών και μηχανισμούς λογοδοσίας (Knevel, Wilken & Schippers, 2022).

Τέλος, η αποτελεσματικότητα της ΚΑΟ είναι άνιση και εξαρτάται από το θεσμικό πλαίσιο κάθε χώρας. Σε χώρες όπου υπάρχει σταθερή νομοθετική αναγνώριση, δημόσια χρηματοδότηση, συνεργασία με το κράτος και ανεπτυγμένο οικοσύστημα κοινωνικής οικονομίας, οι φορείς ΚΑΟ έχουν μεγαλύτερες δυνατότητες να συμβάλουν στην ένταξη. Αντίθετα, σε περιβάλλοντα με αδύναμη θεσμική στήριξη, περιορισμένους πόρους και αποσπασματικά προγράμματα, η δράση τους μπορεί να παραμένει εύθραυστη και περιορισμένη. Επομένως, η ΚΑΟ δεν πρέπει να παρουσιάζεται ως «καλή από μόνη της», αλλά να αξιολογείται με συγκεκριμένα κριτήρια: ποιότητα εργασίας, σταθερότητα υποστήριξης, πραγματική συμμετοχή των ατόμων με αναπηρίες, προστασία δικαιωμάτων, κοινωνικός αντίκτυπος και μη υποκατάσταση του κράτους πρόνοιας.

Συνολικά, η παρούσα συζήτηση δείχνει ότι η ΚΑΟ αποτελεί κατάλληλο πλαίσιο για την ανάλυση της κοινωνικής και εργασιακής ένταξης των ατόμων με αναπηρίες, επειδή επιτρέπει τη

σύνδεση κοινωνικών αναγκών, οικονομικής δραστηριότητας, συμμετοχικής οργάνωσης και κοινωνικού σκοπού. Η συμβολή της εντοπίζεται κυρίως στην εργασιακή ένταξη, στην κοινοτική υποστήριξη, στην παροχή κοινωνικά προσανατολισμένων υπηρεσιών και στη συμμετοχή των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες στη διαμόρφωση των παρεμβάσεων. Ταυτόχρονα, τα ευρήματα δείχνουν ότι η κοινωνική καινοτομία πρέπει να χρησιμοποιείται με αναλυτική ακρίβεια: αποτελεί πιθανό εργαλείο της ΚΑΟ, αλλά δεν ταυτίζεται με αυτήν. Η εργασία, επομένως, συμβάλλει στη βιβλιογραφία αποσαφηνίζοντας ότι η ένταξη των ατόμων με αναπηρίες δεν πρέπει να εξετάζεται μόνο ως ζήτημα νέων κοινωνικών πρακτικών, αλλά ως ζήτημα φορέων, αρχών, θεσμικών όρων και συλλογικών μορφών οικονομικής οργάνωσης που ανήκουν στο πεδίο της Κοινωνικής και Αλληλεγγύης Οικονομίας.

Προτάσεις

Με βάση τα ευρήματα της ανασκόπησης, η πρώτη πρόταση αφορά την ενίσχυση των φορέων της ΚΑΟ που δραστηριοποιούνται στην κοινωνική και εργασιακή ένταξη των ατόμων με αναπηρίες. Ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στις κοινωνικές επιχειρήσεις, στους κοινωνικούς συνεταιρισμούς και στις επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης, επειδή οι φορείς αυτοί μπορούν να συνδέσουν την απασχόληση με την υποστήριξη, την κατάρτιση, την κοινωνική συμμετοχή και τη συλλογική ωφέλεια (Buhariwala, Wilton & Evans, 2015; Olmedo et al., 2024). Η ενίσχυσή τους, όμως, προϋποθέτει σταθερή χρηματοδότηση, θεσμική αναγνώριση, πρόσβαση σε δίκτυα συνεργασίας και σαφή σύνδεση με δημόσιες πολιτικές κοινωνικής ένταξης (European Commission, 2020; OECD, 2022).

Δεύτερον, προτείνεται η ανάπτυξη μηχανισμών αξιολόγησης του κοινωνικού αντικτύπου των φορέων ΚΑΟ που εργάζονται με άτομα με αναπηρίες. Η αξιολόγηση δεν πρέπει να περιορίζεται στον αριθμό των ωφελομένων ή των θέσεων εργασίας, αλλά να εξετάζει την ποιότητα της απασχόλησης, τη διάρκεια της ένταξης, τη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, την πρόσβαση σε υπηρεσίες και την

ενδυνάμωση των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να αποφεύγεται η επιφανειακή παρουσίαση παρεμβάσεων ως καινοτόμων χωρίς επαρκή τεκμηρίωση της αποτελεσματικότητάς τους (Mira-Aladrén, Martín-Peña & Gil-Lacruz, 2024).

Τρίτον, προτείνεται η ουσιαστική συμμετοχή των ατόμων με αναπηρίες στον σχεδιασμό, στη διακυβέρνηση και στην αξιολόγηση των φορέων και των πρακτικών της ΚΑΟ. Η συμμετοχή αυτή δεν πρέπει να έχει συμβολικό χαρακτήρα, αλλά να επηρεάζει πραγματικά τις αποφάσεις, τις υπηρεσίες και τις μορφές εργασιακής ένταξης που αναπτύσσονται. Η πρόταση αυτή συνδέεται άμεσα με τη συμμετοχική λογική της ΚΑΟ και με τη βιβλιογραφία που αναδεικνύει τη σημασία της συμπαραγωγής και της εμπειρικής γνώσης των ίδιων των ατόμων με αναπηρίες (Knevel, Wilken & Schippers, 2022).

Τέταρτον, προτείνεται να αποφεύγεται η χρήση της κοινωνικής καινοτομίας ως γενικής έννοιας που περιλαμβάνει κάθε κοινωνική παρέμβαση. Σε μελλοντικές έρευνες και πολιτικές εφαρμογές πρέπει να διακρίνεται καθαρά αν μία πρακτική αποτελεί δημόσια πολιτική, εταιρική πρακτική, τεχνολογική παρέμβαση, κοινωνική καινοτομία ή πρακτική ΚΑΟ. Η διάκριση αυτή είναι αναγκαία ώστε η ΚΑΟ να μη συγχέεται με κάθε μορφή κοινωνικά χρήσιμης δράσης, αλλά να αναλύεται με βάση τους φορείς, τις αρχές και τους μηχανισμούς διακυβέρνησης που τη χαρακτηρίζουν (Laville, 2010; Defourny & Nyssens, 2017; European Commission, 2020; OECD, 2022).

Πέμπτον, προτείνεται η περαιτέρω έρευνα να εστιάσει ειδικά στους φορείς ΚΑΟ που εργάζονται με άτομα με αναπηρίες στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ιδιαίτερη σημασία έχει η συγκριτική μελέτη κοινωνικών επιχειρήσεων, επιχειρήσεων εργασιακής ένταξης και συνεταιριστικών μορφών οργάνωσης, ώστε να εξεταστεί ποιοι τύποι φορέων συμβάλλουν περισσότερο στην απασχόληση, στην κοινωνική συμμετοχή και στην ενδυνάμωση. Παράλληλα, χρειάζεται να διερευνηθούν οι περιορισμοί τους, όπως η εξάρτηση από δημόσια χρηματοδότηση, η δυσκολία βιωσιμότητας, η πιθανότητα επισφαλούς εργασίας και ο κίνδυνος υποκατάστασης του κράτους πρόνοιας. Μελλοντικές μελέτες μπορούν, επομένως, να

συμβάλουν στην ακριβέστερη κατανόηση του ρόλου της ΚΑΟ ως συμπληρωματικού, αλλά όχι υποκατάστατου, πλαισίου κοινωνικής και εργασιακής ένταξης των ατόμων με αναπηρίες.

Βιβλιογραφία

- Αγγελίδης, Π. (2019α). Η παιδαγωγική της παροχής των ίσων ευκαιριών: Διδάγματα από τις εμπειρίες τεσσάρων έμπειρων εκπαιδευτικών. Στο Π. Αγγελίδης (Επιμ.), *Οι Παιδαγωγικές της Συμπερίληψης* (Αναθεωρημένη έκδοση, σσ. 41–66). Διάδραση.
- Αγγελίδης, Π. & Χατζησωτηρίου, Χ. (2013). Συμπεριληπτική εκπαίδευση: Αποδοχή διαφορετικότητας. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Προβληματισμού Και Επικοινωνίας*, (51), 10–14.
- Arnford, S., Munck Daverkosen, D. & Jonsson, A. I. (2024). Attitudes towards the people with disabilities in Greenland. *Polar Journal*, 14(1), 190–211.
<https://doi.org/10.1080/2154896X.2024.2342109>
- Bailey, S., Carnemolla, P., Loosemore, M., Darcy, S., & Sankaran, S. (2022). A critical scoping review of disability employment research in the construction industry: Driving social innovation through more inclusive pathways to employment opportunity. *Buildings*, 12(12), 2196.
<https://doi.org/10.3390/buildings12122196>
- Bezyak, L., Sabella, S., Hammel, J., Donald, K., Jones, R. & Barton, D. (2019). Community participation and barriers experienced by people with disabilities. *Disability and Rehabilitation*, 42(23), 3275–3283. <https://doi.org/10.1080/09638288.2019.1590469>
- Blanck, J. M., Brzinsky-Fay, C., & Powell, J. J. W. (2025). Pathways to inclusion? Labor market entry trajectories of persons with disabilities in Europe. *Social Inclusion*, 13.
- Buhariwala, P., Wilton, R., & Evans, J. (2015). Social enterprises as enabling workplaces for people with disabilities. *Disability & Society*, 30(6), 865–879. <https://doi.org/10.1080/096875.2015.1057318>

- Caraballo, M. Á., & Quintana-García, C. (2025). Disability inclusion in workplaces, firm performance, and reputation. *European Management Journal*, 43(5), 752–763. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2024.08.001>
- Conradie, P. D., Herregodts, A. L., De Marez, L., & Saldien, J. (2017). People with disabilities as product innovators: a major pilot study. *Disability and Rehabilitation: Assistive Technology*, 13(8), 791–797. <https://doi.org/10.1080/17483107.2017.1381188>
- Defourny, J., & Nyssens, M. (2017). Fundamentals for an International Typology of Social Enterprise Models. *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 28(6), 2469–2497. <https://doi.org/10.1007/s1126601798847>
- Ejdys, J., Gulc, A. M., Kononiuk, A., Magruk, A., & Rollnik-Sadowska, E. (2025). Future horizons in social innovation: Advancing employment for people with disabilities. *Polish Journal of Management Studies*, 31(1). <https://doi.org/10.17512/pjms.2025.31.1.05>
- Espada-Chavarria, R., Diaz-Vega, M., & González-Montesino, R. H. (2021). Open innovation for an inclusive labor market for university students with disabilities. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 7(4), 217. <https://doi.org/10.3390/joitmc7040217>
- Eurofound (2025). *Paths towards independent living and social inclusion in Europe for people with a disability*. Background paper, Eurofound, Dublin.
- European Commission. (2020). *SOCIAL ENTERPRISES AND THEIR ECOSYSTEMS IN EUROPE - Comparative synthesis report*. European Union. https://base.socioeco.org/docs/social_enterprises_and_their_ecosystems_in_europe._comparative_synthesis_report.pdf

- European Commission. (2025). *Social innovations and deinstitutionalisation: Promising practices for empowering persons with disabilities*. European Commission, Community of Practice (Social Innovation+).
- Finkelstein, A., & Finkelstein, I. (2019). Emergency preparedness – The perceptions and experiences of people with disabilities. *Rehabilitation*, 42(14). <https://doi.org/10.1080/09638288.2018.1550686>
- Finkelstein, A., & Gross, T. (2024). Insights into people with disabilities regarding barriers to equality and inclusion. *Disability & Society*, 40(3), 773–794. <https://doi.org/10.1080/09687599.2024.2304243>
- Fisher, K. R., & Purcal, C. (2016). Policies to change attitudes to people with disabilities. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 19(2), 161–174. <https://doi.org/10.1080/15017419.2016.1222303>
- Flensburg Jensen, M. C., Berger, N. P., Røgeskov, M., Rasmussen, P. S., & Olsen, L. (2025). Autonomy and human rights dilemmas in supported housing for people with intellectual disabilities. *Social Inclusion*, 13, Article 10522. <https://doi.org/10.17645/si.10522>
- Fraser-Barbour, E., Robinson, S., Gendera, S., Burton-Clark, I., Fisher, K. R., Alexander, J., & Howe, K. (2023). Shifting power to people with disabilities in research. *Disability & Society*, 40(2), 259–280. <https://doi.org/10.1080/09687599.2023.2279932>
- Giuntoli, G., Idle, J., Newman, C., Fisher, K. R., Edwards, Y., & Robinson, S. (2024). Towards a more inclusive society: A scoping review of interventions and policies for changing attitudes towards people with disability. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 26(1), 315–334. <https://doi.org/10.16993/sjdr.1084>
- Hossain, S., Nasir, K., Carolli, A., Gignac, M. A. M., Van Eerd, D., & Jetha, A. (2025). Strategies for supporting disability inclusive employment in the future of work. *Journal of Occupational Rehabilitation*, 1.

- Jochmaring, J., & York, J. (2023). Inclusion opportunities of Work 4.0? Employment realities of people with disabilities in Germany. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 25(1), 29–44.
<https://doi.org/10.16993/sjdr.896>
- Jurado-Caraballo, M. Á., & Quintana-García, C. (2025). Disability inclusion in workplaces, firm performance, and reputation. *European Management Journal*, 43(5), 752–763.
<https://doi.org/10.1016/j.emj.2024.08.001>
- Klint, F., Källström, Å., & Farias, L. (2023). Social work practices with victims of violence among people with disabilities. *Social Work*, 14(3), 317–331.
<https://doi.org/10.1080/21567X.2023.2285980>
- Knevel, J., Wilken, J. P., & Schippers, A. (2022). Experiences of inclusive action and social design research with social workers and people with intellectual disabilities. *Social Sciences*, 11(3), 121.
<https://doi.org/10.3390/socsci11030121>
- Krüger, D., & David, A. (2020). Entrepreneurial education for persons with disabilities—A social innovation approach for inclusive ecosystems. *Frontiers in Education*, 5, Article 3.
<https://doi.org/10.3389/feduc.2020.00003>
- Laville, J. (2010). The Solidarity Economy: An International Movement*. *RCCS Annual Review*, 2.
<https://doi.org/10.4000/rccsar.202>
- Lindsay, S., Osten, V., Rezai, M., & Bui, S. (2019). Disclosure and workplace accommodations for people with autism. *Disability Rehabilitation*, 43(5), 597–610.
<https://doi.org/10.1080/0963819.1635658>
- Liu, X., Yao, L., Lai, W., & Huang, Z. (2025). Prioritizing re-employment skills training for people with disabilities. *Disability & Society*, 1–7. <https://doi.org/10.1080/09687599.2025.2492656>

- Mazzei, M., & Montgomery, T. (2020). *Advanced introduction to social innovation*: by Frank Moulaert and Diana MacCallum, Cheltenham, Elgar, 2019. xiii + 152 pp. £15.95 (pbk), ISBN 9781785360398. <https://www.eelgar.com/shop/advancedintroductiontosocialinnovation>. *Regional Studies*, 54, 1–2. <https://doi.org/10.1080/00343404.2020.1795380>
- McKinney, E. L., & Swartz, L. (2019). Employment integration barriers: experiences of people with disabilities. *Humans*, 32(10), 2298–2320. <https://doi.org/10.1080/09585192.2019.1579749>
- Mion, G., Baratta, R., Bonfanti, A., & Baroni, L. (2022). Drivers of social innovation in disability services for inclusion: A focus on social farming in nonprofit organizations. *The TQM Journal*. <https://doi.org/10.1108/TQM-05-2022-0153>
- Mira-Aladrén, M., Martín-Peña, J., & Gil-Lacruz, M. (2024). Evaluation of social interventions with people with disabilities: A systematic literature review. *Social Work Research*, 48(2), 126–139. <https://doi.org/10.1093/swr/svae004>
- Morin, D., Valois, P., Rivard, M., Leclerc, M. J., & Robitaille, C. (2025). Bus drivers' attitudes toward people with intellectual disabilities. *International Journal of Developmental Disabilities*, 1–11. <https://doi.org/10.1080/20473869.2025.2459477>
- Moulaert, F. (Ed.). (2013). *The international handbook on social innovation: collective action, social learning and transdisciplinary research*. Edward Elgar Publishing.
- Munares, G., Lucas, R., Ferri, M., & Ferrando, M. (2023). *The concept of social innovation in the disability field*. European Association of Service Providers for Persons with Disabilities.
- Nelissen, P. T. J. H., Hülshager, U. R., van Ruitenbeek, G. M. C., & Zijlstra, F. R. H. (2015). How and when stereotypes relate to inclusive behavior toward the people with disabilities. *Human Resource Management*, 27(14), 1610–1625. <https://doi.org/10.1080/09585192.2015.1072105>

- Nivakoski, S., Hyland, M., Boesveldt, N., Thunus, S., & Zabeau, H. (2024). *Paths towards independent living and social inclusion in Europe*. Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2806/4798019>
- Norstedt, M., & Germundsson, P. (2021). Motives for major entrepreneurship and establishing one's own business to people with disabilities. *Society*, 38(2), 247. <https://doi.org/10.1080/0962021.1919504>
- Oberoï, R., Halsall, J. P., & Snowden, M. (2021). Reinventing social entrepreneurship leadership in the COVID-19 era. *Entrepreneurship Education*, 4(2). <https://doi.org/10.1007/s41959-021-00051-x>
- OECD. (2022). Designing Legal Frameworks for Social Enterprises: Practical Guidance for Policy Makers, Local Economic and Employment Development (LEED). In *Local Economic and Employment Development (LEED)*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/172b60b2-en>
- Olmedo, L., Ruiz-Rivera, M. J., O'Shaughnessy, M., & Chatzichristos, G. (2024). Rural–urban features of social innovation: An exploratory study of work integration social enterprises in Ireland. *Societies*, 14(6), 82. <https://doi.org/10.3390/soc14060082>
- Pérez-Macías, N., & Fernández-Fernández, J. L. (2021). Personal and contextual factors influencing the entrepreneurial intentions, of people with disabilities in Spain. *Disability & Society*, 37(7), 1216–1238. <https://doi.org/10.1080/09687599.2021.1874302>
- Roult, R., Carbonneau, H., Belley, É., Brunet, I., & Adjizian, J. M. (2018). Rural leisure opportunities for people with disabilities. *Society*, 28(1), 1–14. <https://doi.org/10.1080/10371656.2018.1558946>
- Schur, L., Colella, A., & Adya, M. (2016). Introduction to special issues on people with disabilities in the workplace. *Humans*, 27(14), 1471–1476. <https://doi.org/10.1080/09585192.2016.1177294>

- Subramaniam, M., Zhang, Y., Shahwan, S., Vaingankar, J. A., Satghare, P., Teh, L. & Chong, S. A. (2020). Employment of young people with major mental health conditions: making it work. *Disability and Rehabilitation*, 44(10), 2033–2043. <https://doi.org/10.1080/09638288.2020.1822932>
- Taylor, S., Smith, L., Farrant, E., Dew, A., & Watson, J. (2023). Interdependence in peer work with people with disabilities. *Disability*, 40(3), 751–772. <https://doi.org/10.1080/09687599.2023.2295796>
- Tarvainen, M. (2020). Loneliness in life stories by people with disabilities. *Disability & Society*, 36(6), 864–882. <https://doi.org/10.1080/09687599.2020.1779034>
- Τζουριάδου, Μ. (2021). Η θεώρηση του Lev Vygotsky για την τυπική και για την «παρεμποδισμένη» ανάπτυξη. *Ψυχολογία*, 26(1), 152–159. https://doi.org/10.12681/psy_hps.26232
- van der Zwan, R. (2023). The labour market participation of persons with disabilities and related policies: A comparative study of Finland and Italy. *Formation emploi*, 17(3), 5–23. <https://doi.org/10.4000/9ifr>
- Venema, E., Vlaskamp, C., & Otten, S. (2018). The role of volunteers in the social integration of people with intellectual disabilities. *Disabilities*, 5(2), 154–167. <https://doi.org/10.1080/2329701443022>
- Χουχούλη, Β., Αθανασιάδου, Χ., & Γεωργάκα, Ε. (2020). Ο λόγος των επαγγελματιών της υγείας και της εκπαίδευσης για την αναπηρία. *Ψυχολογία*, 19, 313–332. https://doi.org/10.12681/psy_hps.23625
- Zólyomi, E. (2025). *Employment of persons with disabilities: Statistics—2022 data*. Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2767/4675488>

